

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

1246

A

Թ. ՄԱՆԿԱԼՅԱՆ

ՄԱՅԻՍՅԱՆ

ԱՊՄՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

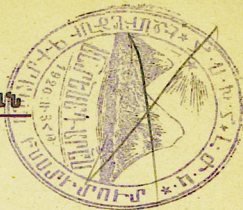
№ 1000

ԵՏՆԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ՅԵՐԵՎԱՆ—1929

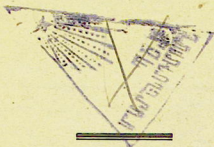
50542

Թ. ՄԱՆԴԱԼՅԱՆ

ՄԱՅԻՍՅԱՆ ԱՊՄՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

87951
A I
8672

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ՅԵՐԵՎԱՆ—1929

ՊԵՏՐԱՏԻ ՅԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱՐԱՆ
ՅԵՐԵՎԱՆՈՒՄ

Պատ. № 579.

Հրատ. № 1000

Գրատեպփար № 2145 (Ը)

Տիրած 2000

ՄԱՅԻՍՅԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վերն եր դաշնակցական Հայաստանի գոյութիւն իմաստը: Ի՞նչպիսի սոցիալ-դասակարգային պատվերներ ելին հանձնված նրան:

Առաջին հերթին՝ դա դաշնակից իմպերիալիզմի և հայ բուրժուազիայի նրա հետ կնազված հատվածի պատվերն եր՝ պատենշ հանդիսանալ բայլ-շէրզմի դեմ և սպառնալիք՝ Տաճկաստանի գլխին:

Յերչրորդ հերթին՝ ռուս հակահեղափոխական քանակների ու նրանց ոժանդակող հայ բուրժուազիայի պատվերը՝ թուլացնել Վրաստանն ու Ադրբեջանը, ապահովել իրենց թիկունքը և դուրացնել Անդրկովկասի հետագա նվաճումը միացյալ բուրժուական Ռուսաստանի կողմից:

Յերրորդ հերթին՝ Անդրկովկասի հալ, գերազանցապես առևտրական, բուրժուազիայի պատվերը՝ զրավել Տաճկաստանը, վերստին նվաճել անդրկովկասյան կորցրած շուկաները:

Այդ պատվերները կատարելու համար Դաշնակցութիւնը հենվում եր Հայաստանում սպեկուլյանտներին, վաշխառուներին, կուլակներին ու խմբապետներին վրա և ուրեմն կատարում մի չորրորդ պատվեր ևս՝ դուշուութիւն տալիս այդ տարրերին շահագործելու

Հայաստանի գյուղացիութունը, արնաքամ անելու
յերկրի աշխատավոր մասսաներին, գլխավորապես վաչ
ճճեսակաճ մեթոդների միջոցով:

Ճիշտ է, այդ պատվերները լիովին իրար չեն
համապատասխանում. նրանց մեջ կային հակասու-
թյուններ և շատ լուրջ հակասութայուններ. որինակ՝
Անգլիան և Դենիկինը տարբեր վերաբերմունք ունե-
ցին դեպի Վրաստանն ու Ադրբեջանը. Դենիկինին ոգ-
նելով հանդերձ՝ Անգլիան միջոցներ եր ձեռք առնում
ապագա Ռուսաստանից Անդրկովկասը հեռու պահելու
համար. Անգլիան ու Ամերիկան տարբեր քաղաքակա-
նություն էլին վարում Անդրկովկասում, մրցում էլին
իրար դեմ և այլն, և այլն: Այս ամենը չէր կարող
չանդրադառնալ Հայաստանի վրա: Մակայն հիմնա-
կաճում անգլո-Ֆրանսիական իմպերիալիզմի պատ-
վերն եր վորոշողը. նրան եր չենթարկվում և սպասա-
վորում դաշնակցական Հայաստանը:

Թերթենք մի փոքր պատմական դոկումենտները:
1919 թվի ոգոստոսին Հայաստանի ներկայացու-
ցիչը Թիֆլիսից հետեյալ հեռագիրն և ուղարկում Յե-
րևան, Խաախսովին.

«Այսոր չերեկոյան ինձ ընդունեց գնդապետ
Հասկելը: Հաճելի տպավորութայուն և թողնում. խոս-
տացալ Հայաստանում կարգը վերականգնել: Պուլից
արդեն հեռագրել և Կլեմանսոյին դաշնակից զորքերը
Հայաստան մտցնելու անհրաժեշտութայն մասին, պա-
տասխան չի ստացել: Հավանական և չորեքշաբթի,
ոգոստոսի 20-ին ուղևորվի Յերևան. ուղեկցում են
նրան կինը և միքանի սպաներ. պետք է դիմավորել
սահմանում, Ղարաքիլիսայում, Ալեքպոլում և Յերե-

վանում. պատրաստեցեք Սանահինում և ճանապարհին շոգեշարժներ, դրեք Հասկելի վագոնում մի զույգ պահակներ լավ ղիսցիպլինայով և լավ հագնված: Ռեկվիզիցիայի լինթարկեցեք Յերևանում մի քանակարան լողարանով, վարձեցեք աղախին, նվիրաբերեցեք ծաղիկներ Ալեքսոլի և Յերևանի կայարաններում. կայարանում դրեք պատվավոր կարաուլ փողհարներով, նշանակեցեք կապի համար հատուկ մի սպա. գտնում եմ Յարլոկովին շատ կոմիլֆո...»:

Հայաստանի «վարչապետը» վարձում է աղախին գնդապետ Հասկելի համար: Դժվար է յերևակայել մի ավելի վառ, թեև փոքր, իլլյուստրացիա դաշնակցական Հայաստանի խայտառակ կախումին իմպերիալիզմից:

1920 թ. հունվարի 30-ին անգլիական զերազույն կոմիսսար Ուորդլըրոպի հետ ունեցած խորհրդակցու թխան ժամանակ Հայաստանի մինիստրների խորհուրդը հայտնում է նրան, վոր «հայ ժողովուրդը միշտ որի-եցեացիա վերցրած է յեզել զեպի զաճակիցեերը յեվ Յա կարող է ոգտակար լինել անգլիական կառու-վարուրյանը քե ճճեսապես յեվ քե քաղաքակա-ճապես»: Միաժամանակ նա խնդրում է ճնշում գործ դնել Ադրբեյջանի վրա Ղարաբաղի հարցի շուրջը: Միստր Ուորդլըրոպի չոր ու ստուն պատասխանն է լե-դել,— Ադրբեյջանը պայքարելու յե բայլշեիզմի դեմ, և ուրեմն պետք է նրա հետ հաշտ ապրել:

Նույն որը, Հայաստանի համալսարանի բացման հանդեսին, դաշնակցական մինիստր Նիկոլ Աղբալյանը հանդես է գալիս ստրկական մի ճառով, վորի մեջ ու-զում է հիմնավորել Անտանտայի տնտեսական շահա-

զրգոված լինոնը Հայաստանում հետևյալ խոսքերով. --

«Մե՛ք պե՛տ է արժագրե՛ք հու՛մ Եյու՛ք, յե՛վ քո՛ղ Յե՛վրոպա՛ն մե՛զ կե՛ այ՛դ, Յե՛վ քո՛ղ Եյու՛ք հու՛մ Եյու՛ք, մի՛ Ես կլի՛նե՛ք քո՛ղ արժագրե՛ք պե՛տ Եյու՛ք Եյու՛ք Եյու՛ք Եյու՛ք, յե՛վ այ՛դ արժագրե՛ք իսկ պա՛տի՛վ է մե՛ք...»

Սա չէր Դաշնակցութ՛յան անստեղծական ծրագրի մաքսիմոսը՝ լինել մի համեստ գաղութ ոտար կապիտալի շահագործման համար, վոչնչով չտարբերվել այդ տեսակետից Հնդկաստանից, Յեգիպտոսից կամ աֆրիկական գաղութներից:

Սակայն այդ ծրագրերն իսկ անիրագործելի չէր, վորովհետև յեվրոպական կապիտալը մուրացիկ Հայաստանը չէր ել մտածում դիտել իբրև հում նյութի բազա, այլ սոսկ իբրև քաղաքական մի կզգի, վոր տեղից կարելի չէր կազմակերպել դիմադրութ՛յուն (թեկուզ և աննշան) խմբերիալիզմի տիրապետութ՛յանն Արևելքում սպառնացող վտանգի դեմ: Դաշնակցական սոխակների գալլայլյունը չէր կարող կոտրել անգլիական գեներալների սրտի սառույցը. նրանք գործնական մարդիկ էլին և դիտելին, թե ինչ են փնտռում Հայաստանում: Նրանք սոխակներին հրամցնում էլին ռազմամթերք և, դնելով հանդերձ նրանց 1914 թվի սահմանների վանդակում ու արգելելով դուրս գալ այդ սահմաններից՝ հրահրում էյին նրանց ախորժակները, հրապուրում «անդիի» Հայաստանի հրաշալիքներով, վառ պահում այն կրակը, վոր 1920-ին հրդեհեց ու մոխիրների մեջ առավ չերկիրը: Այդ մոխիրների մեջ այրվեցին սոխակների փետուրները և արդեն առանց խոշորացուլցի կարելի չէր տեսնել, վոր

անգլիական վորսորդների սովորական բազենների մասին եր խոսքը:

Յեվ 1920 թվի նույնմբերին նրանք արդեն «հում նյութի» մասին չէին խոսում: Մենք ստիպված ենք խնդրել դաշնակիցներին, առաջին հերթին անգլիական հրամանատարութանը, — հեռագրում եր հոկտեմբերի 31 ին Ուանջանյանը, — ոգնության գալ մեզ մեր լերկրում, վորն ընկել և բայլընիկների ու քեմալիստների ողակի մեջ»... Ձենք ու նավթ եր աղերսում դաշնակցական կառավարությունը:

* *

Թեև ամերիկացի Հասկելը «խորհուրդ չեր տալիս» սերտ կապ ստեղծել Դենիկիինի հետ և «վրացիների հետ իր հարաբերությունները չփչացնելու համար»՝ ամերիկացիները նույնիսկ հրաժարվել էին աջակցել Հայաստանից ուս սպիտակ բանակներին փամփուռ ուղարկելու գործին, այնուամենայնիվ, քանի վոր Անգլիան ավելի մեծ ազդեցություն ուներ Հայաստանում, և ինքը Դաշնակցությունն էլ հազարավոր թեղերով կապված եր ուսական հակահեղափոխության հետ, դաշնակցական կառավարությունը միշտ համարել և իրեն Դենիկիինի և Վրանգելի բանակների հավատարիմ գառնակիցը:

Իհարկե, նա չեր հանդգնում հայտարարել այդ մասին ի լուր աշխարհի, բայց կարինետներում, զազոնի խորհրդակցություններում լերկու «չիղբայրական» բուրժուազիաների ներկայացուցիչները ծրագրեր ելին մշակում բայլընիզմի դեմ պայքարելու մասին այն ժամանակ, յերբ Հայաստանում բայլընիզմը դեռ նոր եր իր ծիլիւրն արձակում:

Հենց 1919 թվի սկզբներին դաշնակիները համաձայնութեամբ ու աջակցութեամբ կարսի թնդանոթները և առհասարակ ոսղամամթերքն ուղարկվում և Դենիկինին, վորովհետև, ինչպես հայտարարում եր գեն. Միլնը Խատիսովին՝ «Դենիկինը պայքարում և բայլշեիկների դեմ, իսկ բայլշեիկներին անգլխացիները համարում են և Հայաստանի լուրջ թշնամիներ»:

1919 թվի հոկտեմբերին Դենիկինը հատուկ հրամանով թուլարարում և իր բանակի Տեղ գտնվող հայերին անցնել Հայաստան՝ դաշնակցական բանակին ուժեղացնելու համար: Դաշնակցականները ձեռնարկում են այդ գործին, սակայն դանազան պատճառներով այդ չի հաջողվում նրանց: 1920 թվին պարտված ուս սպիտակ բանակներն իրենց հանդրվանն են գտնում Հայաստանում, վորտեղ նրանց դաշնակներն ընդունում են գրկախառն:

Մինչև իրենց վերջին շունչը դաշնակցական կառավարութունը և ուսական հակահեղափոխութունը շարունակում են իրար ոգնել ոսղամամթերքով: 1920 թվի հոկտեմբերին Հայաստանի կառավարութունը հաստատում և Դրիմից մեկ միլիոն փամփուշտ ստանալը: Նույն ամսի 26-ին նրա ներկայացուցիչ Սաղաթեյանը Սևաստոպոլից հեռագրում և, վոր ինքը դիմել և կառավարության կողմից գեներալ Չրաք-գելից, և վերջինս կարգադրել և առնվազն միլիոն փամփուշտ ևս ուղարկել... Յեվ դա կատարվում և Պերեկոպի որերին:

Այս բոլոր փաստերը, վորոնց շարանը կարելի յեր շատ ու շատ չերկարացնել, մե՞ք բերեցինք՝ մի անգամ ևս հիշեցնելու համար, թե ինչպիսի միջազ-

դալին որիննտայիա ուներ հաչ բուրժուազիան,
նրա կուսակցութիւնն ու կառավարութիւնն իրակա-
նում, քանի վոր դաշնակցական մամուլը, վորի եջի-
րից իրենց քարոզներն եյին կարդում աշխատավոր
մասսաների կուսակցության ուսալ քաղաքականու-
թյան համար մազի ծանրութիւնն անգամ չունեցող
մանր-բուրժուական վոսկերերանները, ուրիշ չերգեր
եր յերգում, աչնպես, ինչպես անում ե բուրժուական
մամուլը միշտ ու ամեն տեղ և հատկապես՝ գաղու-
թացած չերկրի կրկնակի պոռնիկ բուրժուազիայի
կրկնակի պոռնիկ մամուլը:

Անցնենք դաշնակցական Հայաստանի ներքին
դրությանը:

* * *

«Գիշեր չի անցնում, վոր հարբած խմբեր դժո-
խային աղմուկով, բոռալով ու զուռնայի խուլային ճի-
չով չանցնեն փողոցներով... Յերբեմն կանգնում են փո-
ղոցի մեջտեղը և կատաղի հարայհրոցով խմում, պա-
րում ու հաչհոչում, ինչքան ներում են ուժերը, թա-
կելով տափն ու փչելով խուժաղուժ զուռնան: Յերբեմն
լազաթի համար սկսում են ատրճանակ արձակել՝ սար-
սափ գցելով հարևան տներում ապրող կանանց ու չե-
րեխաների սրտին... Մարդ մնում ե դարմացած, վճի-
տեղից են Յերևանում այսքան շատ քեֆեր անողներ
և սվքեր են ալդ հարուստները, վոր ամեն գիշեր խը-
մում են, ամեն որ հազարներ ծախսում, ու չի հատ-
նում. սվքեր են հաճախորդներն աչն զզվելի վորջերի,
վորոնցով Յերևանն աչնքան հարստացել և վերջերս...»

Այսպես եր գանգատվում մի ահաբեկված քաղ-

քննի «Հառաջ»-ի 1920 թ. հունվարի 3-ի համարում
զետեղված մի հոդվածում: Յեւ նա միանգամայն ճիշտ
և տալիս դաշնակցական Հայաստանի պատկերը. մի
կողմից՝ փողոցներում կուտակվող ու նեխվող դիակ-
ները, մյուս կողմից՝ տիրող խավերի վայրենի «խը-
րախճանքը ժանտախտի պահին»: Քաղքենին չի համար-
ձակվում ինքը պատասխանել այդ հարցերին, թե սվ-
քեր են այդ հարուստները: Դաշնակցական Հայաստանը
հիշող ամեն վոք զիտե, թե սվքեր են յեղիւ. յեղիւ են
սպեկուլյանցեցեք, խմբապեցեցեք ու մաուզերիսե-
ցեք:

Դաշնակ «պետականության» բուրգը շատ պարզ
կառուցվածք ունի. վերևում՝ սակավաթիվ անզլիական
սպաների, հայ «գործիչների» ու բարձրադիրք խմբա-
պետների՝ միջազգային և հաշկական բուրժուազիայի
խտացրած կամքը կատարողների դասը, վորն իր հեր-
թին անթիվ կապերով կապված եր դաշնակցական «մի-
ջակի» հետ. «միջակը» քաղաքի առևտրականն եր,
դյուզի վաշխառուն, տղրուկն ու կուլակը, խմբապետ-
ները և վորոշ չափով ել հոգևորականությունը *): Դաշ-

*) Բնորոշ ե, վոր Դաշնակցության կապը հոգևորականու-
թյան հետ ավելի ու ավելի քողամերկ եր հանդես դալիս: 1920
թվի ապրիլ ամսին պարլամենտը՝ չնայած միջանի դաշնակների
«ընդդիմադրության», հրաժարվեց դպրոցներն աշխարհականացնե-
լուց: Անա թե ինչպես եր դնահատում Դաշնակցության յեկեղեցա-
կան քաղաքականությունը պարլամենտում ես-եր Պոնդկարյանը.—
«Ասում են, թե յեկեղեցին պետությունից բաժանված ե:
Յես հայտարարում եմ, վոր այդպես չե. ընդհակառակը, հարաբե-
րություններն ավելի մտերմացած են, քան նույնիսկ ուուսների
ժամանակ եր. որինակ՝ հոգևոր կառավարություններն ու կոն-

նակցութեան պրետորյան գվարդիան, նրա բազմական ուժն ելին կազմում գլխավորապես ապառասակարգաւնացած տաճկահայերից ստեղծված խմբերը: Կտրելով տաճկահայ գյուղացիութեան կոտորածներից ճողոպրած մասսաները հողից ու աշխատանքից, լեցնելով նրանցով Ռուսահայաստանի քաղաքներն ու գյուղերը, ցարիզմն ու Դաշնակցութիւնը զրկել էին նրանց և աշխատանքային հակուճներից: 5—6 տարվա թափառական կյանքը կնքել էր իր դրոշմը գաղթական տաճկահայութեան խոշորագույն մասի վրա. պակաս չէր նպաստում նրա ապագասակարգայնացմանը և սոցիալական ալլասերմանը և այն «նպաստային» քաղաքականութիւնը, վոր վարում էին հայ բուրժուազիան ու Դաշնակցութիւնը: Շարունակ աշխատանքից ու ըզրազմունքից զուրկ մնացած գաղթականները, վորոնց Դաշնակցութիւնը կերակրում էր մի կողմից նպաստներով (ճիշտ է, վորոքմէլի նպաստներով), մյուս կողմից «չերկիր» վերադառնալու յերազներով, պատրաստի հենարան էին ներկայացնում Հայաստանի չուրահատուկ Փաշիզմի համար:

Այդ ամբողջ կառուցվածքն իր հիմքում ունէր Հայաստանի բանվորներին և գյուղացիներին, վորոնց անխնա ու գիշատիչ շահագործումը գերագույն պատգամն էր մատուցելով թագավորութեան: Հայ բուրժուա-

սիստորիաները, վորոնք ուսական կառավարութիւնից վոչ մի ոժանդակութիւն չէին ստանում, այժմ հայկական պետութեան հաշվով են ապրում ..»:

Տարբեր ձևով նույն միտքն էր արտահայտում և դաշնակցական Վ. Խորենին:

ազխան ու նրա կուսակցութիւնը *) զխտելով «Յերե-
վանյան հանրապետութիւնը» իբրև ժամանակավոր
մի ոթեան, սկզբունք ելին դարձրել՝ վորքան կարելի

*) Իգեղ, մի փոքր տարրինակ է, վոր մայիսյան ազըս-
տամբութեան մասին զրված յերկու հիմնական աշխատութիւն-
ներէ հեղինակները՝ Ընկ. Ընկ. Աշոտ Հովհաննիսյանը և Շ. Ամիր-
խանյանը խուսափում են Դաշնակցութեան սոցիալական եյու-
թեանը պարզորոշ գնահատական տալուց Վոչ Ընկ. Ա. Հովհաննի-
սյանի վորակումով (ազգային քաղքենիութեան կուսակցութիւն),
վոչ ել Ընկ. Շ. Ա.-ինով (ազգայնական ինտելիգենցիայի կու-
սակցութիւն) կարող է մեր յերիտասարդութիւնը դեկավար-
վել մեր հեղափոխական պատմութիւնն ուսումնասիրելիս նախ և
առաջ այդ վորակումները, մեղմ առած, միքէջ անորոշ են՝ Վոչ
քաղքենիութիւնը, վոչ ել ինտելիգենցիան ինքնուրույն դասա-
կարգային կատեգորիաներ չեն. կարծում ենք, վոր այդ ապացու-
ցելու կարիք չկա

Դժվար է համաձայնել Ընկ. Շ. Ա.-ի թեզի հետ, թէ Դաշ-
նակցութեան սոցիալական եյութեան բնորոշումն անհրաժեշտ չէ և
նույնիսկ հնարավոր չէ Մեզ թվում է, վոր դա և կարեւոր է, և
հնարավոր է, միայն թէ զբա համար պետք է աղատվել դաշնակները
ցանած իլլուզիաների կախարդական ցանցից, վորի մեջ դեռևս
թավալվում են միջանի կոմունիստները թողնել այս հարցում
անորոշութեան ու յերկմտութեան հետք անգամ—կնշանակի պահ-
պանել այն չարարաստիկ կամուրջը, վորի վրայով մեր Ընկերները
վոմանք սայթաքում են գեպի ողպորայունիդ:

Յեզ խտապես, յեթէ «ազգային քաղքենիութիւնը» պայ-
մանավորվենք հասկանալ իբրև մանր բուրժուազիա, ապա ազա-
վաղվում է մեր հեղափոխութեան զարգացման վողջ պատկերը.
Դաշնակցութիւնը դառնում է խեղճ ու կրակ, խարված ու անճա-
րակ դոն-քիշոտային կազմակերպութիւն, հակասական ու յերերուն
զործելակերպով, հեղափոխութեան ու հակահեղափոխութեան մեջ
տատանվող Թէ ինչպիսի սկզբունքային սխալ է այդ, մենք կտես-
նենք հետագայում. մեր կրած պարտութիւնները պատճառները
շարքում Դաշնակցութեան այդպիսի գնահատականը ևս իր տեղն
է ունեցել

և կարճ ժամանակամիջոցում վորճան կարելի չե՝ աստ
քամել յերկիրը՝ հանձինս իր աշխատավորութեան:

Դաշնակցական Հայաստանի ընդհանուր Ֆոնն եր՝
թղթադրամը, սովը, համաճարակները, հարյուր հազար-
ների հասնող մերկ ու սոված գաղթականների առկա-
յությունը, ազգամիջյան կոտորածներն ու կռիվները,
ամերիկյան կաթն իրրե միակ մխիթարանք, անսանձ
չարաշահութունը, անզուսպ կերուխումն իշխող դասե-
րի, սիստեմի վերածված կամաչականութունը:

Այդ ընդհանուր Ֆոննի վրա յեր 1919 և 1920 թը-
վերին աճում մասսաների անբավականությունն ու ա-
պա զայրույթը:

Սակաչն տեսնենք, թե ինչ դրութիւն եյին ապ-
րում այդ մասսաները «առ 1-ն հունվարի» 1920 թ.:

Քանզորհեք Հայաստանում սակավաթիվ ելին.
համարչա բոլոր արդուներեբրական ձեռնարկները փակ-
վել ելին, բացի չերկաթուղուց, վորտեղ աշխատում
ելին միքանի հազար բանվորներ (և վոչ թե միքա-
նի հարյուր, ինչպես կարծում են վոմանք—միայն Ա-
լեքսոյում 1920 թվին կար մոտ 1500 բանվոր): Նը-
րանց խոշորագուն մասը կապված եր գլուղի հետ և
չթե մի կողմից արտացոլում եր գլուղի տրամադրու-
թյունները քաղաքում, մյուս կողմից գլուղ եր ներմու-
ծում բանվորական տրամադրությունները:

Աշխատանքի պայմանները ծանր ելին մանա-
վանդ չերկաթուղում: Պրոֆմիությունը, վորի մեջ դե-
կավար դեր եյին խաղում կուլակներն ու սպեկուլյանտ-
ները, դաշնակցական կառավարութեան ճնշման ապրա-
բատի կցորդն եր կաղմում: Բանվորական որը չերկա-
րացվում եր, բանվորներին մթերքները կանոնավոր

կերպով չեյին տրվում և սպեկուլյացիայի առարկա ելին դարձել: Իսկ նրանք հսկայական աշխատանք ելին թափում յերկաթուղին վերաշինելու համար, չնայած գույություն ունեցող խայտառակ պայմաններին: Բանվորության մեծամասնությունը զժգոհ եր իր վիճակից, բայց դեռ հեռու չեր բայլելիկյան տրամադրություններից և վորոշ իլլուզիաներ կապում եր Դաշնակցության հետ:

Միայն Բազմից յեկած բանվորներն եյին, վոր թե յերկաթուղում, թե գլուղում տարածում եյին բայլելիզմի սերմերը, ժողովրդականացնում Բազմի պրուլետարիատի հեղափոխական պայքարի հերոսական տրագիցիաները: Բայց նրանք դեռևս փոքրամասնություն ելին կազմում:

Գլուղացիությունն ուներ զժգոհության բազմաթիվ պատճառներ — սովը, հիվանդությունները, յերկրի տնտեսական կազմալուծումը, արդյունաբերական ապրանքների բացակայությունը սահմանները փակվելու շնորհիվ, անվերջ ազգամիջյան ընդհարումները, վորոնք գլուղացիներին դնում եյին անապահով վիճակի մեջ, աշխատավոր ձեռքի մորելիզացիան: Ապա՛ խմբապետների թալանն ու ասպատակությունները գլուղում, ձիերի ու լծկանի բռնազրավումը, խմբերի կերակրելը, անորինական տուրքերը և այլն: Խմբապետի հետ միատեղ գլուղում անսահման իշխանություն ունեւր և կուլակը, վորը տնտեսական ծանր ճգնաժամային դրությունն ոգտագործելով՝ կուտակում եր իր ձեռքը սընանկացող գլուղացիների հողերը. հորինում շահագործման ավելի ու ավելի ալլանդակ ձեւեր: Դաշնակցական կառավարությունն ինքն ստեղծում եր յերկրում յու-

բահատուկ նոր կալվածատիրութիւնն, բաժան'լով սրի անցկացրած թշուրք գյուղացիութիւնն հողերը պարլամենտի անդամներին ու խմբապետներին: Վերջապես, գյուղացիութիւնն մի զգալի հատվածն ել, չխոսելով արդեն ազգային փոքրամասնութիւններին մնացորդներին մասին, հալածվում եր իր կրօնական համոզմունքներին պատճառով, ինչպես, որինակ՝ կաթոլիկ հալ գյուղացիութիւնը Քաթթաուլուի շրջանում (Ալեքսպոլի գավառ):

Քաճակը բաղկացած եր յերկու մասից՝ կանոնավոր և անկանոն. վերջինիս, այսինքն խմբերի մասին խոսել ենք արդեն. խմբերը լուրջ ռազմական ուժ չեյին ներկայացնում իրենից և զուտ պարտիզանական փորձ ունենալով միայն, կարող ելին գործածվել բացառապես հետախուզական գործողութիւններում կամ «նեբրքին թշնամու» դեմ: Կանոնավոր բանակը, վորը կազմված եր գյուղացիներից, և վորի քանակը հասնում եր 40,000 ի, վորոշ ռազմունակութիւն թեև ուներ, բայց այն չեզոքացվում եր շնորհիվ դաշնակ զինվորական սիստեմի և շնորհիվ այն անտանելի նեբրքին ռեժիմի, վոր հաստատվել եր բանակում. ծեծը, հախօլանքը, սպաների բռնութիւնները պատվավոր տեղ ելին բռնում այդ ռեժիմում: Միաժամանակ, քանի ավելի յեր խորանում տնտեսական ճգնաժամը, քանի ավելի յեր ուռճանում ինքը բանակը գյուղացիութիւնն նորանոր բազմութիւններ կլանելով, այնքան ավելի անընդունակ եր դառնում նա վոչ միայն միացյալ ուսնկախ Հայաստանը նվաճելու, այլև գոյութիւն ունեցող Հայաստանը պաշտպանելու համար:

Չմոռանանք հիշատակել այս ամենի հետ միասին,

վոր կոմմունիստական կուսակցութիւնը Հայաստանում սկսել եր աշխատել փաստորեն միայն 1919 թվի կեսերից և կազմակերպչորեն ընդգրկել եր դեռևս շատ փոքր թվով բանվորներ ու գյուղացիներ, այն ել խոշոր սոկոսով՝ չեկվորներից:

* * *

Հարց և ծագում, թե վճրն երլինելու կոմմունիստական կուսակցութեան հիմնական դիրքավորումը Հայաստանում: Խոնչ նպատակներ եր հետապնդելու նա: Պարզ և, վոր այս հարցերն զբաղեցրել են մեր կուսակցութեանը: Յեղ սրանց շուրջն են սկսվել այն խոշորագույն տարաձայնութիւնները, վորոնք ծայր առանձնացիսին և մայիսից հետո:

Մեր կուսակցութեան Հայաստանի Կոմիտեի (կըրճատ՝ Արմենկոմի) ղեկավարութեան գրվածքն իրականում հետևյալն եր. Հայաստանն իմպերիալիզմի կողմից շահագործվող գաղութային չեղիլ ե, վորտեղ դասակարգային շերտավորում դեռ չի յիրևում. Հայաստանում իշխում ե մանր-բուրժուական մի կուսակցութիւն, վորը կույր խաղալիք և դարձել իմպերիալիզմի ձեռքին: «Այդպիսի յերկրում միջազգային հեղափոխական կոմմունիստները գործելակերպը պետք ե զերազանցորեն հիմնված լինի վոչ թե կապիթալիստական յերկրին հատուկ սոցիալական հակասութիւններ, այլ այն «արտաքին» պայմանների վրա, վորոնց շնորհիվ Հայաստանում ստեղծվել եր դժոխային կացութիւն: Կարճ՝ մեր քաղաքականութիւնը պիտի լինել վոչ թե կապիթալիստական, այլ գաղութային յեր-

A $\frac{T}{8677}$

կրի կոմմունիստների քաղաքականութունն *) (ընդ-
գծումները հիդրինակինն են): Իսկ քանի վոր սոցիա-
լական հակասութունները զատվում են «արտաքին»
պայմաններից ու հակադրվում նրանց, բնականորեն
պայքարը Դաշնակցութւան դեմ զատվում է իմպերիա-
լիզմի դեմ մղվող պայքարից և սկզբունքորէն սարքեր
ընույթ ու ձև ընդունում:

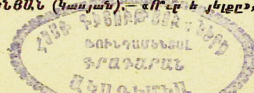
«Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները...
պետք է ըմբոստանան արևմտյան արնախում, խար-
դախ ու նենգամիտ իմպերիալիստների դեմ», իսկ «չե-
թե Հայաստանի տառապող ժողովուրդն ուզում է ու-
նենալ, իրոք, ազատ յերկիր, սեփական հայրենիք,
սրտին ու մտքին մոտ բնակավայր, — նա պետք է վրձ-
նականապես պահանջն հայկական իշխող դասակար-
գից և դաշնակցական կառավարութւունից՝ հնազանդ-
վել իր անտատան կամքին**)...»:

Փորձեր անել հակադրելու իմպերիալիզմի հայ-
կական իշխող դասակարգը, այսինքն՝ բուրժուազիան,
վոր տասնյակ տարիներ շարունակ սպասավորել եր
նուցն իմպերիալիզմին և յեղել նրա գործակատարը,
կնշանակիք դեգորիենտացիայի լինթարկել մասսանե-
րը, ստեղծել իլլյուզիաներ, իբր թե Դաշնակցութւու-
նը կարող է «հնազանդվել ժողովրդի անտատան կամ-
քին», իբր թե բոլոր չարիքները գալիս են դրսից, և
նրանց դեմ դրսում ել պետք է պայքարել:

Յեւ իսկապես, ՏԼԸ ԵՐ չեւքը. սոցիալական հա-
կասութւունների վրա չհենվել և միևնուցն ժամանակ

*) Ս. ԿԱՍՅԱՆ. — «Զախության հիմանդութւունը մեղանում».
«Նոր Աշխարհ», 1922 թ. № 2.

***) Ս. ԱՏԵՆՅԱՆ (Կասյան). — «Մէր է յեւքը», 1920 թ.:

ըմբոստանամլ իմպերիալիզմի դեմ: Այսֆնքն: Պայքարի փոխադրել անգլիական սպաների դեմ. բայց նրանցից միայն մի քանիսն ելին Հայաստանում. ուրեմն մնում եր սպասել, վեր գրսից Խորհրդային Ռուսաստանն ու համաշխարհային հեղափոխությունը քշեն իմպերիալիսաներին, դաշնակ իշխանությունը մեղազա և ստեղծվի խորհրդային իշխանություն: Իսկ ինչ անել մինչ արդ. կազմակերպել, դաստիարակել մասսաները «մեսսիայի գալստյան» համար, պախարակել դաշնակների «հիմարությունները», «քնալլազյոզությունները» և այլն:

Պարզ և, վոր այս տեսակետը վոն մի առնչություն չուներ կուսակցական ճիշտ գծի հետ: Պայքարն իմպերիալիզմի դեմ վոն միայն չեր բացասում, այլ պարունակում եր իր մեջ պայքարը դաշնակիզմի դեմ: Մեկն առանց մյուսի անկարելի չեր. ավելին՝ պայքարն իմպերիալիզմի դեմ կարող եր հաջողություն ունենալ Հայաստանում միայն այն չափով, ինչ չափով վոր հարվածվում եր նրա արքանչակը՝ Դաշնակցությունը: Հայաստանի ժողովրդի ազատագրումը հնարավոր եր միայն բանվորա-գյուղացիական մասսաների դասակարգային պայքարով ընդդեմ իմպերիալիզմին ստրկացած բուրժուազիայի *):

Արմենիզմի դեկավար ընկերների այս սխալը բղխում եր յերկրի ներսում ծավալվող դասակարգա-

*) Մի այլ ծայրահեղության մեջ ելին ընկնում Ալեք-պոլի ընկերներից վոմանք, գերազնահատելով դասակարգային պայքարի ծավալման թափը և սոցիալական շերտավորման աստիճանը Հայաստանում և, ինչպես հետո կտեսնենք, սխալ տակտիկական յեզրակացություններ հանում:

լին պայքարի թիրազնահատությունից: Հայաստանը պատկերանում էր նրանց իբրև մի միատարր, հավասարապես աղքատ ու թալանված գյուղացիական յերկիր, վորտեղ կարծես դասակարգերը չկային, ու թափառում էլին միայն նրանց սովերնները:

«Համարձակ կարող ենք ասել, վոր Հայաստանի գյուղացիութչան մեծագույն մասը՝ 95 տոկոսը կազմելած է չուճիմներից: Ուրեմն Հայաստանը վոչ միայն գուճ գյուղաօճեօսական յերկիր է, այլ յեվ մաճ ու աղբաճ գյուղացիական ճեօսուճթյուճների յերկիր՝ գուճ գասակարգայիճ խոր աճեօզճեիզմից»:
«Պատերազմը հիմնական փոփոխութչուն չի մտցրել մեր հասարակութչան դասակարգերի թվական հարաբերութչան մեջ, վոչ ել խորացրել է նրանց բաժանող հորիզոնական գծերը: Այնպիսի յերևույթներ, ինչպիսիք են հարստութչան աղկուճուլչացիան՝ կուտակումն ու հարստութչան կորսնցումը, վոր սովորական են համարվում կապիտալիստական յերկրներում, տեղի չեն ունեցել մեր յերկրում»... Դաշնակցութչան տիրապետութչան որերին «աշխատավոր գյուղացին քալքալվում էր, իսկ կուլակը ձգտում էր պահպանել իր կայունութչունը*»...»

Այս կոնցեպցիան, վորն «ազգային միասնականութչան» գաղափարների անուղղակի արտացոլումն է, միանգամայն շրջում է իրերի իսկական պատկերը: Պատերազմը 4 տարի խոտվում է Հայաստանը, ռազմաճակատը հիմնահատակ քանդում է հին նիստու-

*) Ս. ԿԱՍԵԱՆ.—«Հայաստանի տնտ.—դաս. ստրուկտուրան», «Նոր Աշխարհ» № 1:

կացը, բյուրավոր մանր տնտեսութչուններ, զրկվելով աշխատող ձեռքերից, աղքատանում են, զինվորական պատվերները և ռազմաճակատին մթերքներ հալթալթելու գործով զբաղված են տասնյակ հազարավոր մարդիկ, բուսնում են ու չքանում են հսկայական հարբստութչուններ, սահմանամերձ շրջանները դառնում են կուտակման անսպառ շտեմարաններ արշինի ու կշեռքի ասպեաների համար, և, յերևակայեցեք, զարմանալի համառությամբ չեն խորանում դասակարգերը բաժանող «հորիզոնական դժերը»... Կարծես, առևտրական կապիտալը դադարեցրել եր իր քայքայիչ աշխատանքը՝ համակված «ազգովին հայրենիքին ծառայելու» տենչով...

Փաստերն այլ են ասում. դասակարգալին, սոցիալական հակասութչունները սրվում ելին պատերազմի ժամանակ անհամեմատ ավելի արագ քափով, քան անցյալում: Նույնը պետք է ասել և դաշնակցականների տիրապետության շրջանի մասին: Փաստերը չեն ապացուցում, վոր «կուլակը ձգտում եր լոկ պահպանելու իր կաշունութչունը», կամ վոր ազգաբնակչութչունը 100 տոկոսով եր չենթարկվում խմբապետների թալանին. ընդհակառակը, վորքան ել ծանր տնտեսական պայմաններում լիներ չերկիրը, կուլակը չեր կարող չաճել ու չուճանալ ի հաշիվ չքավոր ու միջակ գյուղացու, քանի վոր նա չեր դաշնակ պետության հեճարաճք և հաղորդիչը գյուղում—կուլակին չեր թալանում խմբապետը, այլ նրանք չերկուսը միասին թալանում ելին աշխատավոր գյուղացուն, մեկն՝ ուղղակի, մյուսն՝ անուղղակի կերպով: Իհարկե, քացարձակ կոտորածների ու տեղահանութչունների դեպ-

քում տուժում եր և կուլակը, սակայն դա չեր խան-
դարում սոցիալական շերտավորման խորացմանը գո-
յությաւն ունեցող գյուղերում:

Կուլակը կանգնած եր աշխատավոր գյուղացու
դեմ և վոչ թե նրա կողքին:

Անտես առնելով այս ամենը, անտես առնելով
դասակարգային պայքարի ծավալումը գյուղում կու-
լակի, վաշխառուի ու խմբապետների դեմ, մեր ըն-
կերներից վոմանք անտես եյին առնում և այդ յեր-
րորդութունը գլխավորող Դաշնակցութեան դեմ պայ-
քարելու անհրաժեշտութունը և լարում իրենց աղեղ-
ները ճիշտ այնպես, ինչպես Վիլհելմ Թեյլը, դաշնակ
պետութեան գլխին դրած խնձորի, միմիայն ու միմի-
այն «վողջ հայ ազգը» պառակերացնող իմպերիալիզմի
դեմ, առանց իմպերիալիստական տիրապետութեան
պատվանդանին դիպչելու:

* *

Հայաստանի դասակարգային հարաբերութիւն-
ների խնդրում ոպպորտունիստական տեսակետի վրա
չե կանգնում և ընկ. Ա. Հովհաննիսյանը մայիսյան
ապստամբութեան գնահատականը տալիս: «Բանվորա-
կան, զինվորական և գյուղացիական լայն մի շարժում
եր մայիսյան ապստամբութիւնը, վոր բռնկեց Հա-
յաստանի տարբեր վայրերում: Սրա մեջ եր ապստամ-
բութեան ուժը, բայց և սրա մեջ եր նրա թուլու-
թիւնն ու պարտութեան հիմնական պատճառը: Զկար
քանակով և վորակով ուժեղ բանվորութիւն, վոր
անցնելով մասսայական այդ շարժման առաջին շար-
քերը, իր գործողութիւններով կարողանար գուչն և

նկղղութիւնն ա սլ նրանք... Ուրիշ խոսքով՝ կուսակցութեան բոլոր ջանքերը կմնային ապարդիւն, չի՞ վոր ամենաճիշտ, ամենահետեղական գիծն անդամ չեր ավելացնի մեր բանվորների քանակը, հետեապես ամեն մի ապստամբութիւն գաշնակցական Հայաստանում անմտութիւնն էր*):

Ընկ. Ա. Հովհաննիսյանի այդ սխալը դատապարտելով, ընկ. Ծ. Ամիրխանյանը գործում է մի ուրիշ սխալ: Նա ընդունում է ընկ. Ա. Հ.-ի թեզը մեր բանվորութեան քանակական և վորակական թուլութեան մասին, բաց չի ուզում այդ թեզից բղխեցրած ուսպորտյունիստական չեզրակացութիւններէ հետեաշարժել և անխուսափելիորեն ծագող այն հարցին, թե վճարող և ուրեմն հեղափոխութեան (իսկ հեղափոխութիւնը փաստ է, այն փաստերից, վորոնք համառորեն ստիպում են իրենց դոյութեան հետ հաշտվել) զեկավար շարժիչ ուժը Հայաստանում—նա պատաս-

*) Ա. Հովհաննիսյանին սոցիալական և գալիս Հ. Գուրգերյանը, վորը մի շարք չափազանց խորիմաստ դատողութիւններէց հետո, վորոնք պատիվ կըրէին Կողմ Պրուսկովին, զարգացնելով ընկ. Ա. Հ.-ի միտքը, հայտարարում է, վոր ապստամբութեան համար անհրաժեշտ որչեպիվ պայմանները Հայաստանում դեռ ամբողջովին չեյին հասունացել, և յեթէ նույնիսկ ապստամբութիւնը հաջող յելք ունենար, ամիկնույն է՛ պահպանել մեր ձեռքում իշխանութիւնը մենք չեյինք կարող շնորհիվ զլիսավորապես յերկրի տնտեսական ծանր պայմաններին: Մի կողմ թողնելով խնդրի ետիկալան կողմը, վորը պա՛հաս կարեւորութիւնն չունի, բավարարվենք միայն ա՛ծանադրելով, վոր Գուրգերյանի յեղեղթը հիշեցնում է աշուղ Զիվանու յերկտողը.—

«Աքլորը քարոզչի պատմուճան հագած
Ասպարեկ է յելել,
Խելքի աշեցեք...»:

խանութիւնն է, վոր այդ ուժը հենց ինքը գյուղացիութեանն էր, քանի վոր քրանակում և նուէնիակ մասամբ չերկաթուղագծում ապստամբութիւնն էր նուէն գյուղացին»*)։ Միանգամայն ճիշտ կերպով մատնանշելով, վոր «իրավացի կլինէր և անկասկած կհաղթէր այն կոմմունիստը, վոր չսահմանափակվելով և չբավարարվելով սակավաթիվ բանվորական շրջանակով, կզնար գոյողը և կմաներ բանակ ու այնտեղ կկազմակերպէր և կողտագործներ գոյութիւնն ունեցող հեղափոխական նշուժը՝ իր առջև դրված անմիջական մարտական խնդիրներն իրագործելու համար»... ընկ. Շ. Ամիրխանյանը բացասում է այն միտքը, վոր Հայաստանում քրանվոր դասակարգն որչեղտիվորեն հանդիսանում էր հեղափոխական շարժման ղեկավար շարժիչ ուժը, առաջապահը և վորդնաշարը», և թերահավատութեամբ հարց է տալիս. «Կարո՞ղ է արդէ՞ք բանվոր դասակարգը մեր կուսակցութեանը տալ այնքան ուժ ու չեռանդ, վորպէսզի կարելի լինէր ընդգրկել հեղափոխական շարժումը և վարել հեղափոխական պետութիւնն այն ժամանակ, չերբ նա փաստապէս չկարողացավ իր ձեռքը զցել և իրականացնել թեկուզ միքանի որով այն հեղափոխական իշխանութիւնը, վոր այնպիս անողնական կերպով ընկած էր Ալեքսպոլի փողոցներում»... Հետևապէս, ասում է ընկ. Շ. Ա.-ն, «ապստամբութեանը մենք պետք է մոտենայինք այլ ուղիով», այսինքն՝ իբրև գյուղացիական ապստամբութեան, վորը ղեկավարում էր Խորհրդային Ռուսաստանը»։

*) Շ. ԱՄԻՐԽԱՆՅԱՆ—Մայիսյան ապստամբութիւնը Հայաստանում», յեր. 161:

տանի և Բագվի բանվորությունն ի դեմս զբսից չեկած կոմսուսիսս ընկերների:

Անմտություն կլինեք ժխտել գյուղացիական շարժման տեղն ու դերը Հայաստանում կամ սուսական պրոլետարիատի զեկավարությունը, վորը վերջին հաշվով իր արտահայտությունն եր գտնում և մեղ մտա: Սակայն չի կարելի կորցնել միջին ողակը, Հայաստանի բանվորությունը, վորի միջոցով կը այդ զեկավարությունն իրագործվում, և վորը հանդիսանում եր մեր հեղափոխության հեզեմոնը:

Ասել, թե ճեռալ իրականության պայմանները Հայաստանում կաշանում ելին նրանում, վոր հեղափոխական ժողովրդական շարժմամբ բռնված փոքրիկ գյուղացիական յերկրում հենց միայն մաուզերիստները, կատաղի սպեկուլյանտները, մաքսանենդները և այլ տիպի ապադասակարգաշնացած տարրերն անհամեմատ ավելի շատ ելին, քան պրոլետարական տարրերը*), կնշանակի մեքեհալորեն մոտենալ ինդրին: Թվաբանական կանոնները դասակարգալին պայքարի համար պարտադիր չեն. նա անհամեմատ ավելի բարդ մի պրոցեսս ե, վորտեղ կարևորը վոչ թե մաուզերիստների թվական գերակշռությունն ե պրոլետարիատի համեմատությամբ կամ ընդհակառակը, այլ այն, թե ինչ չափով այդ պրոլետարիատը կազմակերպված ե, դասակարգալին գիտակցության վոր աստիճանին ե հասել և, ամենակարևորն ե, ի՞նչ չափով կարողացել ե նա գյուղի աշխատավորության հոծ զանգվածները իր

*) Շ. Ա.—«Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում», յերես 153:

գաղափարական յեզվ կազմակերպչական ազգեցու-
թյան շրջանակի մեջ առնել:

Վորքան ել թուլլ լիներ մեր պրոլետարիատը,
այնուամենայնիվ միայն նա չեր, վոր կարող եր հե-
ղափոխական շարժման ղեկավար հանդիսանալ: «Իրսի»,
այսինքն կարմիր բանակի ոգնությունը միայն դյու-
բացնում եր մեր պրոլետարիատի պայքարը և վոչ մի
դեպքում չեր հակադրվում կամ բացասում նրան: Իսկ
գյուղացիական շարժումները, գրկվելով պրոլետարա-
կան շողախից, անխուսափելիորեն պարտիզանական
տարերային պոթիկումների պիտի վերածվեյին ու
պարտվեյին, ինչպես ցուցց տվեց այդ մայիսը:

* *

Քիչ առաջ մենք վերցրինք դրությունը դաշնա-
կցական Հայաստանում «առ 1-ն հունվարի 1920 թ.»
այն պարզ պատճառով, վոր հունվարին եր հրավիր-
վել մեր կուսակցության կոնֆերենցիան, վորտեղ ծեծ-
վել ելին հիմնական տակտիկական խնդիրները, և հուն-
վարից ե, վոր հեղափոխական շարժումը Հայաստանում
մտնում ե մի նոր շրջան:

Հիմնական վիճելի խնդիրը կոնֆերենցիայում
գինված ապստամբության հարցն եր, վոր դրել ելին
Ալեքսյուի ընկերները: Յեթե Արմենկոմն անտես եր
առնում իշխանության համար պայքար մղելու ան-
հրաժեշտությունը, Ալեքսյուի ընկերները՝ ճիշտ կեր-
պով ըմբռնելով մեր կուսակցության դերն ու անելիք-
ները Հայաստանում, պահանջում եյին ծայր տալ պայ-
քարին դաշնակցական կառավարության դեմ: Սակայն
մի կողմից Արմենկոմի ղեկավարությունը բացարձա-

կապես դեմ եր ապստամբութեան լողունգին, իսկ նրան հակադրելով ազիտացիոն պրոպագանդիստական աշխատանքը, մյուս կողմից Ալեքսանդրի ընկերներն առաջին պլանումն ելին դնում ապստամբութեան լողունգը:

Ալեքսանդրի ընկերների լեւակեան այն եր, վոր Հայաստանն արդեն հասունացել ե խորհրդայնացման համար, «ամբողջ ժողովուրդը մեզ հետ ե»: Մասսաների հեղափոխականացման թափի այս գերազնահատումը (տարրերնակ ե, վոր ընկ. Շ. Ամիրխանյանը ես համաձայնվում ե այս կետում Ալեքսանդրի ընկերների հետ) նվազ վտանգավոր չեր, քան Ամերկոմի բացարձակ ոպպորտունիստական դիրքավորումը: «Հայաստանի ամբողջ ժողովուրդը» հունվարին դեռ մեզ հետ չեր, բանվորութեան միայն մի սահմանափակ մասն եր կոմունիստական կուսակցութեան ազդեցութեան տակ, չքավոր գյուղացիութունը ընադդորեն համակրելով իսկ մեզ, դեռ իր մեծամասնութեամբ շատ աղտոտ պատկերացում ուներ կոմունիստական լողունգների մասին. միջակ գյուղացին խորշում եր դեռ մեղանից ե վերջնականապես չիր լքել Դաշնակցութեան հետ կապված իր հույսերը: Նման պայմաններում անմիջական ապստամբութեան լողունգը համազոր եր պուտչիզմի ու ավանտյուրիզմի:

Սակայն, այնուամենայնիւ, մասսաները շարժվում ելին դեպի ձախ: Տիրող դասակարգն ավելի ու ավելի պարզորոշ կերպով հակադրվում եր մասսաներին: Հեղափոխական հեռանկարների առաջ եր կանգնած կուսակցութունը, Հյուսիսից մոտենում ելին Անդրկովկասի Կարմիր բանակները: Այդ պայմաններում կուսակցութեան միակ ճիշտ գիծը կարող եր լինել՝ կոլեքս

վերցնել դեպի դաշնակ կառավարութեան տապալումը
և իշխանութեան գրավումը ղինված ապստամբութեան
միջոցով, միաժամանակ լարված առորյա աշխատան-
քով Բաղաբակաճորեց յեվ կազմակերպչորեց ճախա-
պատասխանել այդ ապստամբութեանը: Հակադրել կու-
սակցութեան առորյա ագիտացիոն-դաստիարակչական
աշխատանքը ղինված ապստամբութեան նախապատ-
րաստմանը, ինչպես և հակադրել վերջինս առջինին՝
հավասարապես սխալ կլինեք. առորյա աշխատանքը
պետք է յեճրարկվեք իշխանութեան համար մղվող պայ-
քարին:

Ուրեմն պետք է աշխուժացնել աշխատանքը գլու-
ղում և մանավանդ բանակում, վորովհետև ով չի մտա-
ծում հակառակորդի բանակը կազմալուծելու մասին,
նա չի կարող պրոլետարիատի հեղափոխական պայքարը
հաջողութեամբ տանել:

Կոնֆերենցիան վերջացավ կոմպրոմիսսով. Ար-
մենկոմը ղիջից ղինված ապստամբութեան խնդրում,
հաշտվելով նրա անհրաժեշտութեան հետ այն դեպքե-
րում, յերբ «նախ՝ յեթե դաշնակ կառավարութեանը
հանդէնութեան ունենա Անտանտայի թելադրանքով և
մինչև իկցան Վրաստանի հետ միասին ոգնելու մուսա-
վաթական կառավարութեանը խոչընդոտ հանդիսանալու
կարմիր բանակին՝ Բագուն հարկադրանքով գրավելու
դեպքում, յերկրորդ՝ յեթե նա Ադրբեջանի կամ Վրաս-
տանի բանվորա-գյուղացիական ապստամբութեանը
թիկունքից իսանգարել ուզենա»*): Ձխոսելով այն մա-
սին, վոր ապստամբութեան նախապայմանները շատ

*) Ս. ԿԱՍՅԱՆ.—Նոր Աշխարհ, № 2. «Ձախութեան հի-
վանդութեանը մեղանում»:

անորոշ ու տարորինակ են ձևակերպվել՝ պետք է շեշտել, սակայն, վոր ընդունելով զինված ապստամբության անհրաժեշտությունը թեկուզ 10 տոկոսով, Արմենկոմը պարտավոր եր ձեռնարկել այդ ապստամբության նախապատրաստմանը, վորովհետև առանց վերջինիս «սկզբունքորեն» ապստամբության անհրաժեշտությունն ընդունելը մի հանցավոր դատարկախոսություն էր դառնում և սպառնում ծանր հետևանքներով:

Հետագա դեպքերը յեկան ասելու, վոր ձևականորեն ընդունելով ապստամբության եվինտուել հնարավորությունը, Արմենկոմը մինչև մայիս շարունակում էր իր հին գիծը: Յեթե հունվարին նա դեռևս իրավացիներ, առարկելով անմիջական ապստամբության լողունգի դեմ, ապա այն հանգամանքը, վոր նա միջանի ամիս շարունակ մնում էր իր տակտիկական հին դիրքերում, չնայած վոր դեպքերն արագորեն փոխում էին դասակարգային ուժերի փոխհարաբերությունը, ավելի ու ավելի խորն էր թաղում նրան ուղարկուհիստական ճահճի մեջ: Զինված ապստամբությունը չէր պատրաստվում վոչ քաղաքականորեն, վոչ էլ ռազմական տեսակետից:

Այն ղեկավարությունը, վոր հեղափոխական ստրատեգիայի, տակտիկայի խնդիրները դիտում է վերացականորեն, առանց դասակարգային պայքարի անընդհատ փոփոխվող ու բարդացող պայմաններին համաձայնեցնելու, յելնելով միայն իր ընդհանուր, «տեսական», բոլոր ժամանակների համար կիրարկվող «սկզբունքներին» (վորոնք, իդեպ, ինչպես մենք տեսանք, այնքան էլ սերտ չելին կապվում կոմմունիստական լենինյան դիրքավորման հետ), չի կարող տա-

նել պրոլետարական հեղափոխութիւնը դեպի հաղ-
թանակ:

* * *

Ի՞նչ կատարվեց հունվարից մինչև մայիս:

Նախ և առաջ ծավալվեց բանվորական շարժումը
Հայաստանում և հատկապես յերկաթուղագծում: Բան-
վորութիւնն ակտիվանում եր, հետզհետե դալով դա-
սակարգալին գիտակցութիւն:

Հունվարի 2-ին Ալեքսպոլի դեպոյի պրոֆմիու-
թիւն ներկայացուցիչները քաղցած բանվորներին բա-
վարարելու համար գնում են ու վերցնում սպեկու-
լանտներից այն հացը, վոր դաշնակցական պարենա-
վորման կոմիտեն խլել եր բանվորներից և ծախել
նրանց: Յերկուսը բանտարկվում են: դեպոն դիմում Ե
կայարան՝ խնդրելով ազատել բանտարկված ընկերնե-
րին, բայց նրան դիմավորում են մտրակները և մա-
ուղերները: Բանվորներից շատերը ծեծվում են, մի 20
հոգի բանտարկվում են, սրանց թվում ճայեվ զաւցա-
կցակաճ բաճկորճեւ: Իրենց կաշվի վրա սկսում են զգալ
բանվորները դաշնակ տիրապետութիւն ելութիւնը:
Բազմից ու Թիֆլիսից յեկած բայլէկները նվաճում են
բանվորների համակրանքը: Դեպոյի յերեք կոմմունիս-
տական ըջիջները հետզհետե ընդգրկում են բոլոր քիչ
թե շատ գիտակից բանվորներին և, վոր կարևորն Ե,
կոմմունիստական կուսակցութիւն շարքերն են մըտ-
նում ճեզացի և գյուղի հետ կապված բանվորները ևս:
Այն մեկուսացած դրո: թիւնը, վոր կար առաջ դրսից
յեկած բանվորների համար, վերանում Ե:

Մարտի 28-ին բացվում Ե յերկաթուղայինների

համագումարը, վորը տևում է քսան որ: Չնայած վոր դաշնակիները կեղծել ելին մանդատները՝ կոմսունիստական ֆրակցիան ուներ 16 պատգամավոր՝ 35 դաշնակցականների և նրանց կողմնակիցների դիմաց*): Այդ քսան որը մի կատարյալ քաղաքական դպրոց ելին չերկաթուղու բանվորության համար, վորովհետև որակարգի յուրաքանչյուր հարցը պատգամավորներն ողտաւործում ելին դաշնակցական իշխանությունը վարկարեկելու, խարաղանելու համար:

Ապրիլին դրությունը չի կաթուղում այն աստիճան եր սրվել, վոր պրոֆմիությունը փաստորեն բաժանվել եր չերկու մասի՝ կարմիր—դեպոյի գլխավորութչամբ և դեղին՝ դաշնակցական: Մեր ազգեցութչունն սկսել եր տարածվել բանվորութչան ամենահետամնաց խավի՝ դժի սպասավորութչան բանվորների վրա, վորոնք հարչուր տոկոսով կապված ելին գչուղի հետ: Ապստամբութչունից մի շարաթ առաջ հրավիրված Ալեքսոյի չերկաթուղայինների կոնֆերենցիան պարզեց, վոր կարմիր միութչան դրոշակի տակ եր անցել արդեն բանվորութչան ճնշող մեծամասնութչունը: Սուր կերպով դրվել եր քաղաքական գործադուլի հարցը՝ դեղին միութչունը խորտակելու նպատակով:

Յերևանի ու Ալեքսոյ քաղաքի բանվորները նույն-

*) Ընկ. Ա. Հովհաննիսյանը կարծում է, թե չերկաթուղային համագումարն անցել է մեր ազգեցութչան տակ: Դա սխալ է: Միայն մի չերկու չերկրորդական հարցի առթիվ մեզ հաջողվել է ճեղք առաջացնել դաշնակիների հետևողների մեջ և մեր բանաձևերն անցկացնել: Ավելին անհնարին եր անել այն տերրորի պայմաններում, վոր տիրում եր համագումարում:

պէս արագորեն համակվում եյին հեղափոխական տրամադրություններով:

Գյուղացիութեան համար վճռական նշանակութիւն ունեւր տնտեսական ճղնաժամը՝ վորն ավելի ու ավելի չիւր խորանում: Ապրանքային սոփն ուժիղանում էր, սերմացու չկար, չեղածն էլ դաշնակցական «լիազորների ձեռքով անցնելով՝ շենացնում էր կուլակներէ շտեմարանները և անձնատուր անում նրանց քմահաճույքներին վոչ միայն չքավոր, այլև միջակ գյուղացուն: Մի շարք շրջաններում՝ Նոր-Բայազետում, Ղարաքիլիսայում, Ջանգեղուրում կուտակված աշխատավոր ձեռքերը, վորոնք նորմալ պայմաններում ուղղված էյին դեպի Բագու, Թիֆլիս և այլն, փացել էյին պարապ: Մինչ այդ հողն արագորեն կենտրոնացվում էր կուլակներէ, վաշխառուներէ, խմբապետներէ, դաշնակցական «ազգային սործիչներէ» ձեռքին:

Ազգամիջյան ընդհարումները չէյին դադարում: Յերկրի ներսում Դաշնակցութիւնը շարունակում էր «մաքրել» թյուրքերին, խմբերն ավերում ու թալանում էյին Աղբաբայի, Ջարիշատի, Բելուք-Վեդու, Շարուրի թյուրք գյուղերը, բնաջնջում ազգաբնակչութիւնը: Հարկան գյուղերի հետ կապված հաչ գյուղացու տնտեսությունը քանդվում էր: Այդ բավական չէր, խմբերն անցնելով հաչ գյուղերով, վտանակոխ էյին անում նրանց, խլում գյուղացիներէց վերջին պաշարը, տուրքեր հավաքում սարսափի մատնված գյուղացուց: Խմբապետական կամայականութիւնը դառնում էր անտանելի, մանավանդ բանակում: Աշխատավոր մասսաներն այլևս չէյին հավատում Դաշնակցութեանը. նրանք համակրանքով էյին լսում կոմսոնիստական

խոսքը: Շատ բնորոշ է, գլուղացիության և բանակի տրամադրութիւնը վորոշելու համար, ապրիլի վերջերին, Սարիզամիշի 4-րդ գնդում տեղի ունեցած ապստամբութիւնը:

Մեր կուսակցութիւնն ուներ արդեն իր հենակետերը չերկրի բոլոր հիմնական վայրերում, և նրա անդամների թիվը անցնում էր հազարից: Սակայն կադմակերպչական տեսակետից նրա թույլ կողմը շարունակում էր մնալ բանակը և գլուղը:

Բազմի գրավումը կարմիր բանակի կողմից 1920 թվի ապրիլի 28-ին և Ադրբեջանի խորհրդայնացումը յեղավ այն վերջին կաթիլը, վորը լեցրեց մասսաների հեղափոխական անհամբերության բաժակը: Կուսակցված ղեկավարութիւնն ուժգնորեն պոռթկաց մայիսի 1-ին և ժարմնացավ մալիսյան գինված ապստամբութեան մեջ:

Բազմի անկումը շտեպերել էր մեր դասակարգային հակառակորդին: Սակայն պետք է ասել, վոր Դաշնակցութիւնը, իր դասակարգի շահերի տեսակետից, ճիշտ տակտիկական շրջադարձ կատարեց: Իր ուժերը վերագասավորելու նպատակով ժամանակ շահելու համար նա սկսեց փորձեր անել հակառակորդի օջալրջութիւնը թմրեցնելու: Նա առաջարկութիւն է անում կոմունիստներին կողքիցիոն կառավարութիւն կազմել... Նա խորամանկորեն աշխատում է հարմարեցնել իր լողունգները մասսաների տրամադրութեանը: Շատ հետաքրքիր է այդ տեսակետից «Հառաջ»-ի մալիսմեկյան համարում առաջին տեղը տպված արհ. միութիւնների Միութեան Սորհրդի կոչը, վորի մեջ դառնում ենք հետևյալը տոնակատարութեան կարգի առթիվ.

«Կլինի մեկ բեռնակիր ավտոմոբիլ՝ զարդարված պլակատներով, դրոշակներով, ծաղիկներով և Կարլ Մարքսի, Ֆրիտտափոր Միքայելյանի, Շահումյանի, Ս. Զավարյանի, Լ. Աթաբեկյանի և Ռոստոմի նկարներով...»

«Կեցցե՛ սոցիալիզմը, կեցցե՛ 3-րդ Ինտերնացիոնալը»:

Ըիշտ ե, հետագայում դաշնակները ճգնում եյին ապացուցել, Վոր «3-րդ» թիվը թշուրիմացութամբ և ընկել այդտեղ, բայց զարմանալի չե, թե ինչու այս «պատահական սխալը» հենց այդ ուրը չեղավ և վոչ կամ մի տարի առաջ, կամ մի ամիս հետո:

Հ. Հ. Դաշնակցութեան պաշտոնական որդանը հետևյալ առաջնորդողով եր դիմավորում մայիսի 1-ը:

«Արյունոտ պայքարը համաշխարհային իմպերիալիզմի և աշխատավոր զանգվածների միջև շարունակվում և ուժգնորեն... Ռուսական մեծ վայրիվերումը չհանդարտվեց դեռ, և նրա ակիքներն արդեն ծեծում են նաև մեր չեզերքներն անհանդարտ:

«Յեղբայրությունն ու համերաշխությունը բոլոր ազգերի միջև շարունակում են մնալ լուր անհասանելի բաղձանք, և համամարդկային գաղափարների դրոշի հովանու տակ թագավորում ե շովինիզմի հոշոտումը մոլեգին...»

«Յեվ շատ ժողովուրդների ճակատագրի պես հայ ժողովրդի քաղաքական բախտն ել մնում ե անորոշ. աշխարհի հզորների քմահաճույթին խաղալիք, զոհ ճիվաղ դիվանագիտութեան յեսապաշտ հաշիվներին...»

«Վերջ ազգամիջյան կռիվներին, կեցցե՛ ազգերի չեղբայրությունը...»

«Վերջ ժողովուրդների հարստահարութեանը... կեցցե միացյալ և անկախ Հայաստանը...»

«Վերջ գիշատիչ իմպերիալիզմի շահատակութեանը... կեցցե աշխատավորութեան Ինտերնացիոնալը...»:

Կարծես դաշնակցականներն այդ ուրը «մոռացել» էին, թե ինչ էլին ասում էրենք դեռ մի չերեք ամիս առաջ՝ 1920 թվի փետրվարի 24-ին, իրենց ոֆիցիոզի բերանով կոմունիստների ձերբակալման ու աքսորման առթիվ:

«...Հայաստանի պարլամենտը զրեթե միաձայնութեամբ հավանութուն տվեց կառավարութեան քայլերին (բոլշևիկներին Հայաստանից հեռացնելու. թ. Մ.): Յեվ ուրիշ կերպ չեր էլ կարող լինել. այն կառավարութունը, վոր չի կամենում ծիծաղելի չերեվալ և ընկնել Կերենսկու ուրը, պեաք և միշտ կամք ու վճռահանութուն ունենա հենց սաղմում խեղդելու այն բոլոր ուժերը, վորոնք գլուխ են բարձրացնում գոյութուն ունեցող սկտական իրավակարգի դեմ, վորտեղից էլ գալու լինեն այդ ուժերը՝ ձախից թե աջից...»:

Վճրպիսի անհետևողականութուն, վճրպիսի մանր-բուրժուական յերերումներ, կասեյին մեր գըրբացներից վոմանք, ամոթխածորեն փակելով իրենց աչքերը դասակարգային պայքարի բարդ յելեջների վրա, վորոնք մղում էին Դաշնակցութունը դեպի տարբեր լողունգներ ու քաղաքական տարբեր տակտիկա, հեղափոխական շարժումը խորտակելու նպատակով: Յեվ սա հասկանալի չե. գըբացների համար աշխարհն անշարժ է, իրենք ամենատես, ինչպես Բուդդան, ու ապագայի բոլոր կնճիռները պարփակված ի-

ըննց սեփական գոտոււմ, վորի վրա գովելի համա-
ուությամբ ընդ հավիտյան բեկոված և նրանց անխը-
նով ու անվրդով հայացքը:

* *

Մինչև մալխի 1-ը մեր կուսակցութիւնը, նույն-
իսկ Ալեքսանդրի կոմիտեն, թերագնահատոււմ ելին մաս-
սաների հեղափոխական տրամադրութիւնը և մեր սե-
փական ուժերը: Կրկնոււմ ենք, նույնիսկ Ալեքսանդրի
ղեկավար ընկերներից վոմանք, վորոնք դեռ հավա-
նորեն կարծոււմ ելին, թե «ամբողջ ժողովուրդը մեզ
հետ և», չելին սպասոււմ, վոր այդ «ժողովուրդը» հան-
դըգնորեն փողոց դուրս գա կոմմունիստական դրո-
շակների տակ մալխյան տոնը տոնելու: Լավագուցն
դեպքոււմ սպասվոււմ եր, վոր Ալեքսանդրոււմ կհաջողվի
մեր կոմմունիստական ցույցը կազմակերպել, ունենա-
լով մեզ հետ 4—500 բանվոր:

Սակայն մալխի 1-ի առավոտյան արդեն պարզ-
վեց, վոր բանվորների տրամադրութիւնը շատ բարձր
ե: Մեզ հաջողվեց միայն կոմմունիստական ցույցը
կազմակերպել, այլև վիժեցնել դաշնակցականների
ցույցը, քաշելով նրանց մասսան ևս մեր յետևից:
Չափազանց նշանակալից եր, վոր չերկաթուղոււմ զծի
սպասավորութիւն բանվորները, վորոնք հայելու պես
արտացուլոււմ ելին գլուղի տրամադրութիւնը, ծեծու-
լով իրենց դաշնակ ղեկավարներին, խլեցին նրանց
ձեռքից իրենց՝ դիուս ազգայնական մակագրութիւն-
ներ կրող՝ դրոշակները և հետևեցին ավանգարդին՝
դեպուլին: Որվա ընթացքոււմ ցուցարարների թիվն ա-
ձեւելով հասավ մոտ 10,000-ի, և այդ հոծ բազմութիւնն
արձագանգոււմ եր կոմմունիստական լողունգներին:

Ինչպես Ալեքսանդրով, նույնպես և Յերևանում ու զավառներում մայիսի 1-ը հսկայական մասսաներ դուրս բերեց փողոց: Դաշնակցության մանյովը՝ վերցնել տոնակատարության նախաձեռնությունն ու ղեկավարությունը՝ անհաջողության մատնվեց. տոնն անցավ ամբողջովին կոմունիստական լողունքներին տակ:

Տոնը միաժամանակ հայտնաբերեց զինված ապրտամբության անհրաժեշտությունն ու անխուսափելիությունը:

Կան ընկերներ, վորոնք կարծում են, թե մայիս-մեկյան դեմոնստրացիան ավելորդ էր և ֆլասակար, քանի վոր նա հայտնաբերեց մեր թագնված ուժերը, ստիպեց վաղաժամ ապստամբել և դյուրացրեց կոմունիստական շարժման ճնշումը դաշնակ կառավարության կողմից: Այդ տեսակետի վրա յե կանգնած ընկեր Ծ. Ամիրխանյանը:

«Միակ հեղափոխական և այն էլ սխալ քայլը, վոր կատարեց Արմենկոմը մայիսյան ապստամբության նախորելին, դա մայիսի 1-ի խաղաղ դեմոնստրացիան էր Յերևանում և Ալեքսանդրապոլում: Այնպիսի պայմաններում, չերը կարմիր բանակը մոտենում էր Բազմին... և յերբ, մի կողմից, ուժեղանում էլին ռեպրեսիաները Հայաստանում, իսկ մյուս կողմից աշխատավոր մասսաները վառվում էլին անհամբերությամբ՝ չերկրում խորհրդային իշխանությունն հաստատելու համար, մայիսի մեկի դեմոնստրացիան պետք է զինական ապստամբության վերածվեր կամ թե վերջանար կուսակցական կազմակերպությունների և հեղափոխական ուժերի քայքայումով: Կենդանի իրականու-

Թշուռնից կտրված լինելու և մասսաների լեզուն չըմ-
 րըռնելու հետևանք եր միայն մալխի մեկին խաղաղ
 դեմոնստրացիա սարքելը, վորը նշանակում էր զի-
 նամարտից առաջ դուրս բերել իր ուժերը և ցույց
 տալ թշնամուն, չեթե, իհարկե, կար այն բանի ըմ-
 րըռնումը, թե մենք կանգնած ենք այդ զինամարտի
 առաջ: Բացի «կորչեն դաշնակցականները», «կեցցե
 խորհրդային իշխանութշուռնը» լողունգներից, մայիսի
 մեկին այլ լողունգներ չեյին կարող լինել և չկալին:
 Բայց այդ լողունգները մասսան հասկանում էր պարզ
 ու հասարակ ձևով ու գործնականորեն, մանավանդ
 վոր բոլոր ճնշվածներն չերկար սպասած ազատագրողը՝
 կարմիր բանակը, արդեն շատ մոտ էր Բագվին, չերբ
 նշանակում էր, և նա արդեն Բագվում էր, չերբ սկսվում
 էր այդ դեմոնստրացիան: Մյուս կողմից, թշնամին չեր
 կարող հանգիստ նալել դեմոնստրացիային և նախո-
 րոք չխորտակել այն դիրքերը, վորտեղից նրան մա-
 հացու վտանգ էր սպառնում: Այլապես նա թշնամի
 չեր լինի: Մենք, յեթե ցանկանալինք կանխել դեմոն-
 ստրացիայի զինական ապստամբության փոխվելը,
 պիտք է վոչ միայն դաշնակցականներին զոհ դարձը-
 նեյինք կուսակցական կազմակերպութշուռնը և գլխատե-
 յինք հեղափոխական շարժումը, այլև, խախտելով մաս-
 սաների ակտիվ կամքը, վարկաբեկելինք ինքներս
 մեզ մասսաների առջև: Մասսաները կապստամբեյին և
 առանց մեզ, ցաքուցրիվ և անկանոն կերպով, տալով
 գյուղացիական պարտիզանական ու զինվորական դա-
 սալքված խմբեր: Իսկ առանց այդ դեմոնստրացիայի
 հավանորեն մեզ կհաջողվեր ապստամբության որը հե-
 տաձգել և կազմակերպել այն»*) :

*) Գ. Մախիսանյան—«Մայիսյան ապստամբությունը
 Հայաստանում», Մոսկվա, 1926, յերես 100:

Մինք ներողութիւնն ենք խնդրում ընթերցողից
այսքան չերկար ցիտաաի համար, սակայն առանց
սրան անհասկանալի կլիներ ընկ. Շ Ամիրխանյանի
գիրքն այս հարցում:

Ընկ. Շ. Ա.-ն անպայման ու միանգամայն իրա-
վացի կլիներ, չեթե միայն ընդունենք, վոր մալխի
նախորդին «ամբողջ ժողովուրդը մեզ հետ եր», և ու-
րեմն ամբողջ խնդիրն ապստամբութեան ռազմակաճ
պատրաստութեան մեջ եր:

Բայց, նախ և առաջ՝ յերբեք և վոչ մի հեղափո-
խութեան ժամանակ չի պատահել, վոր «ամբողջ ժողո-
վուրդը» (չեթե պայմանավորվենք իսկ ժողովուրդ
խոսքի տակ հասկանալ աշխատավորութեանը) մեզ
հետ լինի: Մեզ հետ են լինում «ժողովրդի» վճռա-
կաճ նշանակութեան ունեցող հատվածները. վճռակաճ
նշանակութեան ունեցող վայրերում. լավագուցն դեպ-
քում մենք ունենք աշխատավորութեան մեծամաս-
նութեան համակրանքը:

Յերկրորդ՝ աշխատավորութեանն իր թեկուզ վըճ-
ռական նշանակութեան ունեցող մասում դեռ պատ-
րաստ չեր ապստամբութեան համար: Նա դժգոհ եր
ու թերահավատ Դաշնակցութեան հանդեպ, բայց այդ
դժգոհութեանը դեռ հեղափոխական ակտիվութեան
չեր վերածվել (չե՞ վոր Արմենկոմի տարած քաղաքա-
կանութեան շնորհիվ անբավարար եր չեղել կոմմու-
նիստական աշխատանքը գյուղում ու բանակում և
առանձնապես անբավարար՝ այդ աշխատանքի ուղղու-
թեանը): Ղազախի ու Սարիղամիշի դեպքերը կարևոր
սիմպտոմներ էյին, բայց և ահապես միայն սիմպտոմներ:
Իսկ խոշոր զանգվածների տրամադրութեանը կարելի

լիւր շոշափել ու փորձել միայն կոլլեկտիվ գործողու-
թյուններէ միջոցով, ինչպիսին մալխի մեկէ ցուցն
եր: Նա յիւր, վոր զժգոհությունը վերածեց հեղափո-
խական ակտիվության և խթանեց մասսաների գասա-
կարգային հասունացման գործը:

Յեւ իսկապես, մի փոքր մանրամասն կանգ առ-
նենք թեկուզ Ալեքսանդրի վրա. տեսնենք, թե նաինչ նշա-
նակություն ունեցավ ա) մասսաների հեղափոխակա-
նացման տեսակետից և բ) Դաշնակցութեան քաղաքա-
կան վարկարեկման տեսակետից (ըստ ընկ. Շ. Ա.-ի,
Դաշնակցութեանն ամբողջովին և հարչուր տոկոսով
վարկարեկված եր արդեն, քանի վոր, ինչպես ասում
ե նա, «չեթե 1917 թվի հուլիսյան դեմոնստրացիան
վարկարեկեց մինչև իկներին. ու եսերներին, ապա
մալխի մեկէ դեմոնստրացիան Հայաստանում պիտի
վարկարեկեր միայն մեր կուսակցութեանը...»):

Առավոտյան կայարանում միտինգ ե, բանվոր-
ների մի խոշոր մասը դեռ լսում ե դաշնակներին:
Մի ժամ հետո կայարանից դուրս ե գալիս թափորը:
Դեպոյի բանվորները հրավիրում են գծի և մյուս բան-
վորներին հետևել իրենց: Դաշնակները չեն թողնում,
բանվորներն ընդհարվում են նրանց հետ: Վարկարե-
կում № 1: Մասսաների տրամադրութեանը համապա-
տասխանում ե հետևյալ լողունգը. «Կեցցե՛ պրոլետա-
րիատի միասնականութեանն ու համերաշխութեանը,
կեցցե՛ բանվորական տոնը՝ մալխի մեկը»:

Միտինգ յերկաթուղային դպրոցի մտա: Դուրս են
գալիս կոմմունիստները, խոսում, հարվածում Դաշ-
նակցութեանը: Դաշնակները լուծում են: Վարկարեկում
№ 2: Լողունգներն են. «Կեցցե՛ Սորհրդային Ռուսաս-
տանը, կեցցե՛ Սորհրդային Ադրբեյջանը»:

Յերկաթուղու և քաղաքի ցուցարարները միա-
նում են, սկսվում է միախնդր քաղաքային ալյու մոտ
Դաշնակները խոսում են «մորթին փոխած մուսավա-
թիստների» մասին Ադրբեջանում, աշխատում սեպե-
նի թյուրք կոմմունիստներին: Յուցարարները զրժ-
գոնություն են հայտում և լեցնում նրանց: Վարկա-
րեկում № 3: Լողունզը՝ «Բազուն ընկավ, հերթը Յերե-
վանինն է. կեցցե խորհրդային Հայաստանը»:

Կեսորից հետո ցուցարարները դիմում են դեպի
զորանոցները՝ «Բանակը կանչում է բանվորներին»:
Դաշնակներն սպաների մի մասի հետ փորձում են
ըննի կերպով խանգարել զորքի ու բանվորության
յեղբայրացումը, բայց իզուր: Վարկարեկում № 4: Մաս-
սայի տրամադրությունն արտահայտում են արդեն
հեռուլու լողունզները՝ «Կեցցե բանվորների ու զինվոր-
ների դաշինքը», «Կորչի խմբապետական կառավարու-
թյունը»:

Ժամը 2-3-ին թափորը վերադառնում է, դաշ-
նակների աղումբի մոտ սրանք պրովոկացիոն բացա-
կանչություններ են արձակում Պորհրդային Ռուսաս-
տանի և Ադրբեջանի հասցեյին: Յուցարարները հե-
սապնդում են, դաշնակներն սկսում են ներսից կրակել
անզին ամբոխի վրա: Վարկարեկում № 5: Լողունզը՝
«Կորչի Դաշնակցությունը»:

Յերեկոյան՝ նորից չերկաթուղու շրջանում, կոմ-
մունիստական կուսակցության ներկայացուցիչը կոչ
է անում պատրաստվելու զինված ապստամբության՝
դաշնակցական իշխանությունը տապալելու նպատա-
կով: Յուցարարներն ընդունում են կոչը խանդավա-
ռությամբ, զինված ապստամբության լողունզն ամբող-

Չովին համապատասխանում է նրանց տրամադրութ-
ւանը:

Յեթե մեկը փորձեր առավոտյան դուրս գալ կա-
յարանում առանց այլևայլի ապաստմության լողուն-
գով, նրան բանվորները մեծամասնությունը, բացի
դեպոյից, գուցե չէր հասկանա: Մյուս կողմից, յեթե
մեկը նույն ուրը լեռեկոյան փորձեր համոզել բանվոր-
ներին, վոր հարկավոր է սահմանափակվել «կեցցե՛
պրոլետարական համերաշխությունը, կեցցե՛ մալխի
մեկը» լողունգներով, նրան կշվացնեյին և ըստ ար-
ժանուցն կմկրտեյին իբրև մենշևիկ: Մի ուրվա ըն-
թացքում Ալեքսպոլի, ինչպես և մյուս վաչրերի, բան-
վորներն ու գինվորները (և վորոշ չափով նաև գյու-
ղացիները) գործնականում անցան մի աչնպիսի հոյա-
կապ քաղաքական դպրոցով, վորպիսին չէր կարող
տալ նաև մեր ամիսների ագիտացիան ու պրոպագան-
դիստական աշխատանքը:

Միտուացիան Հայաստանում հեղափոխական էր
թե մալխի մեկից առաջ, թե նրանից հետո: Մասա-
ներն որչեկտիվորեն հեղափոխականանում էյին, լեց-
վում հեղափոխական անհամբերությամբ: Սակայն ուր-
չեկտիվորեն նրանք դեռ չէյին գիտակցում աչդ, և
մալխի 1-ի նշանակությունը հենց նրանումն էր կա-
յանում, վոր նա բացեց աշխատավոր մասսաների
աչքերը, վառեց նրանց մեջ ատելության թուղնը դե-
պի դաշնակ պետության վողջ սխտեմը (և վոչ միաչն
այդ սխտեմի առանձին ներկայացուցիչներն ու հատ-
վածները, ինչպես առաջ էր), զինեց նրանց հեղափո-
խական անհաշտ պաշքարի պատրաստակամությամբ:

Ի՞նչ կնշանակեր չմասնակցել մալխի 1-ի տոնա-

կատարութեանը: Կնշանակեր չհայտնաբերել հեղափոխութեան պոստնցիալ ուժերը, խանգարել մասսաների հեղափոխականացման գործը, թողնել, վորպեսզի դաշնակցականները վարագուրեն դասակարգային պայքարը, իրենց վրա վերցնեն մալխի 1-ի տոնակատարութեան նախաձեռնութեանը, հիմարացնեն հասունացած քաղաքական գիտակցութեան դեռ չհասած մասսաներին, ուղղին նրանց բնազդային զայրույթը ներքին ու արտաքին թշուրքի դեմ: Սա կնշանակեր քաղաքականորեն յետ տանել մասսաները դեպի փետրըվարը, հունվարը, 1919 թիվը, նորից, թերևս ժամանակավորապես գցել նրանց դաշնակ ազդեցութեան տակ: Այս ձևով, այո, կարելի չէր վարկաբեկել մեր կուսակցութեանը:

Հանուն ինչի՞: Վորպեսզի, ստույգ աղբյուրներից խմանալով, վոր «ամբողջ ժողովուրդը մեզ հետ է», մի գեղեցիկ որ կամ, ավելի շուտ՝ գիշեր, սուսիկփուսիկ, դադտագողի, դեկավարութեան ձողիկի մի շարժումով, ռազմական ապստամբութեան բարձրացնելինք ու իշխանութեանը վերցնելինք: Բայց, ինչպես տեսանք, այդ «ժողովուրդը մեզ հետ է» թեղիսը շատ միամիտ կերպով եր պատկերացնում իրերի բարդ ընթացքը, իսկ առանց այդ թեղիսի դավադրական այդ ծրագիրը դառնում է բլանկիդմի ու գյուղացիական պարտիզանշինայի մի խառնուրդ: Հեղափոխութեանները գաղտագողի չեն կատարվում:

Մենք համաձայն կլինեցինք ընկ Շ. Ամիրխանյանի հետ, չեթե նա ասեր, վոր կոմմունիստները մալխի մեկին չպետք է հայտնաբերելին իրենց բոլոր թագնված ուժերը, վոր մեր ղինվորական կազմա-

կերպութեան բոլոր ղեկավարները չպետք է հանդես գային միտինգներում, վոր, վերջապես, չպետք էր բաց անել մեր բոլոր քարտերը դաշնակիներէ առաջ: Սակայն մենք պնդում ենք, վոր թեև այդ հանգամանքը նշանակութիւն ունեցավ ղեպքերն արագացնելու տեսակետից, նա վոչ մի կերպ չեր կարող դասվել ապստամբութեան պարտութեան փոքր ի շատե աչքի ընկնող պատճառների շարքում:

Ընկ. Շ. Ամիրխանյանը գրում է, վոր Դիլիջանի կոմիտեն արգելել էր ղեմոնստրացիան: Չենք վիճում, գուցէ Դիլիջանի պայմաններում ղեմոնստրացիան անհրաժեշտ չեր, և մեր ընկերների այնտեղ տարած քաղաքական աշխատանքը շատ ավելի խոշոր էր յեղել, քան այլ վայրերում, ինչպէս պնդում է ընկեր Շ. Ա.~ը, և ղեմոնստրացիան կարող էր վաղաժամ վստանգի լինութարկել կազմակերպութիւնը, բայց տարածել Դիլիջանի փորձն ամբողջ Հայաստանի վրա՝ կնշանակեր վերածել մեր կուսակցութիւնը մասսաներից կտրված մի դավադրակոն խմբակցութեան: Յեթե մի բան ընդունելի չէ մի փոքրիկ մասի համար, դա ղեռես չի նշանակում, վոր նույնը պետք է ընդունելի լինի ամբողջի համար:

* * *

Յուլյցն անհրաժեշտ էր: Ուրիշ խոսք, վոր հարկավոր էր նախատեսել նրա ընթացքն ու հետևանքները և ոգտագործել նրա արդիունքները, իսկ դրա համար պահանջվում էր մեծ ճկունութիւն ու վճռակա՛նութիւն: Վոչ մեկը, վոչ մյուսը չունիր Արմենկոմը: Յեթե հունվարին վտանգավոր էլին Ալեքսպոլի

ընկերները *) ծայրահեղ, «ապստամբական» տրամադրութիւնները, ապա մայիսին ամենամեծ վտանգն այն էր, վոր Արմենկումը չէր ըմբռնում դեռ, վոր հանդամանքները փոխվել են, և զինված ապստամբութիւնը կլանքի ու մահու խնդիր է:

Մայիսի մեկից հետո այլևս վերադարձ չկար: Չապրտամբել՝ կնշանակեր թույլ տալ, վորպեսզի դաշնակցական կառավարութիւնը գլխատի կրճմունքիստական շարժումը, խորտակի մեր բոլոր զիրքերը. միաժամանակ դա կհիասթափեցնէր մասսաները և կխորտակէր նրանց հավատը դեպի մեր կուսակցութիւնը, վորով նրանք տողորվել էին մայիսի մեկին:

Մեր ընկերներից շատերը ոտքահուսանքի մեջ էին: Ֆառատի նման նրանք կանչել էին ոտարեկրջա անդունդներից հեղափոխութեան դեմ, և չէրը նա չեկել էր կանգնել նրանց առաջ իր ամբողջ ահաւոր հասակով, շճմել էին և իրենք ել չգիտելին՝ ինչպես վարվել նրա հետ: Իսկ զեպքերը պահանջում էին վճռականութիւն, արագ, արագ ու արագ գործողութիւններ, շնչակտուր ընթացք, չթողնելու համար, վորպեսզի թշնամին ուշքի գա, չթողնելու, վորպեսզի մասսաների տրամադրութիւնը սառչի, ու լքվածութիւն առաջ գա:

Մինչև ամսի 5-ը տատանվում էր Արմենկումը.

*) «Ալեքսովի ընկեր» արտահայտութիւնը մերը չէ, այդ գործածում են մայիսյան ապստամբութեան մասին գրող ընկերներից վոմանք: Ավելի լավ կլինէր ասել Ալեքսովի միջանի ընկերներ, վորովհետեւ խոսքը վերաբերում է Ավիսին և նրա միջանի համախոհներին, վորոնք, ճիշտ է, ազդեցիկ էին թէ Ալեքսովի կոմիտեյում, թէ յերկաթուղում:

չորս որ, վորոնց ընթացքում հավաքում եր իր ուշքն ու ուժերը Դաշնակցութիւնը: Արմենկոմի համար շըրջադարձը դժվար եր, և նա միայն Ալեքսանդրի կազմակերպութեան անսպասելի ճնշման տակ տվեց սանկցիա ապստամբութիւն կազմակերպելու համար:

Փաստորեն ապստամբութիւնն արդեն սկսվել եր. կայարանը կարծես բաժանված էր քաղաքից, և հենց մայիսի 2-ից զրահագնացքը դարձել եր ուխտատեղի զինվորների և նուէնիսկ սպաների համար, վորոնք խուճը-խուճը գալիս ելին և հավատարմութիւն յերդվում հեղափոխութեանը:

Վերջապես, մայիսի 5-ի գիշերը, զրահապատում գումարված խորհրդակցութիւնը՝ մասնակցութեամբ շըջաններէց յեկած աշխատավորների (Ղազախ, Ղարս, Սարիղամիշ). Արմենկոմի ներկայացուցիչներէի և տեղական ընկերներէի, թվով 13 հոգի, միաձայն վորոշեց կանգնել արդեն փաստորեն ծավալվող ապստամբութեան գլուխը և կազմակերպված բնույթ տալ նըրան: Ընդունվեց, վոր ապստամբութիւնը պիտի ըսկըսվի Ղազախում, վորտեղից հնարավոր եր ստանալ կարմիր բանակի անմիջական ոժանդակութիւնը, ապա պիտի ապստամբելին Ալեքսանդր և մյուս վայրերն ու հեղափոխական ուժերը, իրար միանալով՝ շարժելին Յերևանի վրա:

Ուրեմն շարժման սկզբից հենց գործվում եր մի խոշոր վոչ միայն տակտիկական, այլև քաղաքական սխալ: Ալեքսանդրում արդեն ավելի քան հասունացած ապստամբութեան հարցը կապվում եր Ղազախի դեռևս պրոբլեմատիկ շարժման հետ, քանի վոր Ղազախի հետ հասարակ հաղորդակցութիւն հաստատելն իսկ՝ առանց

խոշոր դինված ուժեր գործադրելու՝ անթիվ պատահա-
կանությունների կարող եր յենթակա լինել և նույն-
իսկ, աջնտեղ ապստամբություն ծագելու դեպքում, Ա-
լեքսուլը կարող եր դեռ որեր շարունակ տեղեկություն
չստանալ: Մինչ այդ, կովի պատրաստ ուժերը քայ-
քայիչ անգործության ելին մատնվում:

Հետևանքն այն եր, վոր ռազմա-հեղափոխական
կոմիտեն չորս որ ևս*) սպասեց ազդանշանի Ղազա-
խից, սակայն այդ ազդանշանը չեկավ: Մինչդեռ բան-
վորները շարունակ շտապեցնում եյին հեղկոմին, պա-
հանջում դիմել վճռական քայլերի. և նրանք միանգա-
մայն իրավացի եյին: Դաշնակներն արդեն նորից հա-
վաքում ելին իրենց ուժերը: Մայիսի 8-ին նրանք՝
խմբելով խանութպաններին, տաճկահայ գաղթական-
ներին և քաղաքի թափթփուկներին, կազմել եյին թա-
փոր և լեկել կայարան՝ դրահապատից նրա թնդանոթ-
ները խլելու և Ջանգիբասար՝ թյուրք գլուղացիներին
ճնշելու համար ուղարկելու: Յերկանում պարլամենտը

*) Չգիտենք ինչ հիման վրա միջանի ընկերներ, վորոնց
թվում ընկ. Ե- Ամիրխանյանը, պնդում են, իբր թե վորոշված ե
յեղել ապստամբությունն սկսել Ալեքսուլից: Դժբախտաբար այդ
այդպես չե. հիշված խորհրդակցությանը մասնակցել ե և տողերիս
գրողը: Ղազախի ընկերները, ինչպես յերևում ե, իրենց հերթին,
ինչ-վոր տարրինակ դիվաժնով, սպասել են ազդանշանի Ալեք-
սուլից: Սակայն մեզ թվում ե՝ անիմաստ կլիներ Ալեքսուլի ապս-
տամբության ուշացման պատասխանատվությունը դցել նրանց վը-
րա: Չենք խոսում այն մասին, վոր չեր կարելի առհասարակ տեխ-
նիկական կապի պատահականությունների հետ կապել ապստամ-
բության բախար: Ալեքսուլի համար սա խոշոր Քաղաքակազմ իբն-
դիր եր, — հապաղել, ձգձգել, թե անմիջապես անցնել հարձակման —
և նա պետք ե քաղաքականորեն լուծվեր:

ցրված եր, ստեղծվել էր դաշնակցական բյուրոյի կա-
ռավարութիւնն արտակարգ լիազորութիւններով.
տենդոտ պատրաստութիւն եր գնում շարժումը ջախ-
ջախելու համար:

Մայիսի 8-ի ցույցն ստիպեց ռազմա-հեղափոխա-
կան կոմիտեյին հրաժարվել ապստամբութեան հին ծը-
րագրից, չսպասել Ղազախի ազդանշանին և անմիջա-
պես գրավել իշխանութիւնը: Յեւ մալխի 10 ին, գը-
րավելով Ալեքսոլ քաղաքը՝ ռազմ-հեղկոմը Հայաստա-
նը հայտարարում է խորհրդալին:

* * *

Հայաստանի ռազմա-հեղափոխական կոմիտեն ըս-
տեղծվել էր նույն՝ ամսի 5-ին գումարված խորհրդա-
կցութեան ընթացքում. նրա մեջ մտել ելին չերկաթու-
ղալին չերեք բանվորներ՝ Արշակ Գոգունցը, Լեոն Ու-
լիբեկչանը, Գեորգ Սարգսյանը, յերեք զինվորական՝
զրահագնացքի պետ կապիտան Մուսայելյանը, զինվոր
Պետրոս Պետրոսյանը և մի ալլ զինվոր, Ալեքսոլի կո-
միտեյից՝ Աշոտ Տեր-Մահակչանը և Արմենկոմից՝ Ա-
վիս Նուրիջանյանը, Արտաշես Մելքոնյանը և Դրաս-
տամատ Տեր-Սիմոնյանը: Հասկանալու համար իրերի
հետագա ընթացքը՝ արժե մտտիկից ծանոթանալ ալլ
կազմի հետ:

Կապիտան Մուսայելյանը ռազմ-հեղկոմի և ս-
պրստամբութեան ղեկավարութեան ամենացալտուն դեմ-
քերից մեկն էր: Մաքուր և անձնվեր հեղափոխական
էր նա, բայց ռոմանտիկ ու չերագող. մինչև վերջին
րոպեն նա շարունակում էր հավատալ, թե իրեն կը-
հաջողվի համոզել դաշնակցական գեներալներին, և Հա-

յաստանը կդառնա խորհրդացին առանց արյունհեղութեան: Նա անկեղծորեն ուզում եր գերծ պահել նոր արհավիրքներէց Հայաստանի հողնած աշխատավորութունը: Նա չեր կարողանում պատկերացնել, վոր դաշնակները դիմադրեն, չի վոր Կարմիր բանակի հաղթանակները, մուսավաթական Ադրբեջանի վերացումն արդեն անիմաստ եյին դարձնում դաշնակ պետութեան գոյութունը. նա դեռ գերի յեր խաղաղ իլլյուզիաներին և զոհվեց վերջիվերջո աչդ իլլյուզիաների շնորհիվ:

Մյուս աչքի ընկնող դեմքն Ավիսն եր. կրակոտ տեմպերամենտի տեր մարդ, վորը, սակայն, ուժեղ հեռոր լինելով հանգերծ, ստրատեղ չեր. նա արագորեն վառվում եր ու հանգչում. տրամադրութեան գերի՝ նա դուրբութեամբ վոզկորվում եր և նուլնքան հեշտ կերպով հուսահատվում:

Յերևանից չեկած Արմենկոմի չերկու անդամներն իրենց հետ բերել եյին Հայաստանի կոմիտեյի բոլոր կասկածներն ու տատանումները: Ռազմա-հեղափոխական կոմիտեյի մեջ մտած բանվորները թեև ավելի վճռականորեն ելին տրամադրված, հետևում ելին Ավիսին, վորի ազդեցութունը մեծ եր:

Ռազմ-հեղկոմը վորոշեց զբաղել քաղաքը ամսի 10-ին: Բայց այստեղ ևս արտահայտվեց նրա ղեկավարների խառնվածքը: Կարծես թե շարժման հաշտութեան և հեղափոխական նպատակահարմարութեան տեսակետից, պետք եր նուլն, ամսի 9-ի գիշերը, փոքրիկ զինված խմբերով գրավել քաղաքի բոլոր կարևոր պունկտերը, առանց վորևե աղմուկի (այստեղ, քանի վոր մասսաների հեղափոխական տրամադրութունը

փորձված եր, այդպիսի «գազազրակաց» մեթոդները վոչ միայն հնարավոր եյին, այլև անհրաժեշտ) ձերբակալել դաշնակ դիկավարներին և առավոտյան շարժվել հակառակորդի վրա, Յերևանի ու Ղարաքիլիսայի ուղղութեամբ: Սակայն ռազմ-հեղկոմը բոլորովին այլ տակտիկա չե գործադրում: Ամսի 10-ի առավոտվանից բանակը շրջապատում է քաղաքը, դաշնակներին առաջարկում է քաղաքը հանձնել (կարծես թե նա փաստորեն մեր ձեռքում չեր), հնարավորութիւնն է տրվում նրանց այդպիսով թագնվել, տեղեկացնել քաղաքից դուրս գտնվող իրենց կողմնակիցներին, կազմակերպել անլիզալ ապստամբութիւն: Մի ամբողջ որ ել այստեղ է կորչում. բանակը հոգնում է իզուր տեղը, վերջի վերջո, յերեկոյան մենք մտնում ենք քաղաք առանց կռիւի:

Ի՞նչ նպատակ ունի այս դեմոնստրացիան: Կարելի՞ յի արդոք համեմատել սա մայիսմեկյան դեմոնստրացիայի հետ: Վոչ մի կերպ, իհարկե: Այնտեղ այդ դեմոնստրացիան մասսաները հեղափոխականացնելու և զորահավաքի հրավիրելու նպատակն ունի, իսկ ամսի 10-ի զինված դեմոնստրացիան մասսաների համար անհասկանալի յեր և նրանց մեջ տարակուսանք եր միայն հարուցում: Չենք սխալվի, չեթե ասենք, վոր այս դեմոնստրացիան նպատակ ունի ցուլց տալու հեղափոխական ուժերը դաշնակ կառավարութեանը, նրա վրա ազդելու և նրան խոնարհեցնելու դիտավորութեամբ: Բայց դասակարգային թշնամին չեր ուղում խոնարհվել, նա պատրաստվում եր արյան մեջ խեղդելու հեղաշրջումը: Յեվ դեմոնստրացիան վոչ միայն անողուտ եր, այլև քնասակար:

Յերեք որ մնաց Ալեքստրուս իշխանութիւնը կոմ-
սունիստների ձեռքին: Յերեք որվա ընթացքում շատ
քիչ բան կարելի յի անել: Այնուամենայնիվ հեղափո-
խութեան ծավալման անհրաժեշտ նախապայմանները
հնարավոր եր ստեղծել:

Բանվորները զենքի տակ ելին անցել: Յերկա-
թուղում կազմակերպվել եր կարմիր գվարդիան: Յեվ
զրպարտութիւնն և ասել, թե բանվորներին չեն զինել
մայիսյան ապստամբութեան ժամանակ: Սակայն բա-
վական չեր կարմիր գվարդիա ստեղծել. հարկավոր եր
այդ կարմիր գվարդիան նպատակահարմար ոգտագոր-
ծել: Իսկ նա անգործութեան եր մատնւած՝ միայն պա-
հակային աշխատանք տանելով քաղաքում և կայա-
րանում:

Բանակի և զինված բանվորների միջև կապ հա-
մարյա չկար: Մինչդեռ այդ կապի անհրաժեշտութիւն-
ը չափազանց մեծ եր, շնորհիվ բանակի յուրահա-
տուկ պայմանների:

Ռազմ-հեղկոմն ուներ իր տրամադրութեան տակ,
բացի զբահագնացքից, ամբողջ կայազորը, յերկուհե-
ծելագնդով: Սպայութիւնը ևս իր ճնշող մեծամաս-
նութեամբ անցել եր հեղափոխութեան կողմը, և սա
միայն Ալեքստրուս չեր, այլ և ամբողջ Հայաստանում:
Մայիսյան ապստամբութեան ամենաբնորոշ յուրահատ-
կութիւններից մեկն ել այդ եր, և արժե դրա վրա կանգ
առնել: Սպայութեան դիրքը բացատրվում ե առաջին
հերթին այն ատելութեամբ դեպի խմբապետներն ու
խմբապետական ղեկավար, վորը նսեմացնում եր բոլոր
մյուս նկատառումները. չնայած վոր սպայութիւնը

Թանակում ոժտված էր դեռևս վորոշ արտոնություններով, սակայն նա զգում էր շարունակ իր գլխին կախված խմբապետական բռունցքը: Վորոշ նշանակութուն ունեւր և սպայության ուսական որիենտացիան: Քիչ դեր չխաղաց նաև այն, վոր սպայությունն իր մեծամասնությամբ հույս ունեւր, վոր հեղափոխությունն անարյուն կերպով կկատարվի: Չհաշվելով այն հակահեղափոխական սպաներին, վորոնք դաշնակների ագենտուրան հչին հանդիսանում հեղափոխական բանակի ներսում, սպայությունը շերտավորվում էր յերկու մասի. փոքրամասնությունն անկեղծորեն կապվում էր զինվորների և կոմմունիստական շարժման հետ, մեծամասնությունն սպասողական դիրք էր բռնել, ուղեկցում էր հեղափոխությանը և ընդունակ էր թե վերջնականապես մոտենալու մեզ և թե հետևելու զինվորական դիկտատուրայի լողունգին, վորն արդեն սկսել էր տարածվել. մեզանից և մեր տակտիկայից էր կախված, թե ինչ ճանապարհով կգնար այդ միջնաշերտի խոշոր մասը:

Սպայության անցնելը հեղափոխության կողմնարդեն իսկ իր դրոշմն էր դնում շարժման վրա: Ուսադիրների հարցը չէր կարևոր—նա լուծվում էր,—այլ այն, վոր զինվորական մասսան դժգոհում էր նրանից, վոր բանակում վոչինչ չի փոխվել, վոր սիրելի կամ տանելի սպաների հետ միասին մնացել են և ատելիները:

Ռազմա-հեղափոխական կոմիտեյի սխալներից մեկն էլ այն էր, վոր սպաների ձեռքը թողեց ապստամբության ամբողջ ռազմական դիկավարությունը (շտաբի պետ էր նշանակվել գնդապետ Ղորղանյանը, վորը, ինչ-

պես պարզվեց, հետո շարունակ կապված եր դաշնակա-
ների հետ և մեծ դեր խաղաց բանակը կազմալուծելու
գործում) և մինչև վերջին րոպեն չփորձեց դիֆֆերեն-
ցիացիա մտցնել սպայության մեջ, զտել այդ բացար-
ձակ հակահեղափոխական ելեմենտներից և քաշել տա-
տանվող տարրերը դեպի հեղափոխություն՝ ապահովե-
լով ղեկավարող ղերքերը կոմմունիստ զինվորների ու
բանվորների ձեռքում՝ կոմիսսարների սիստեմի միջո-
ցով: Սխալ եր նաև այն, վոր չեչին կազմվել զինվո-
րական պատգամավորների խորհուրդներ, վորոնք բա-
նակը հեղափոխականացնելու և նրա մարտունակու-
թյունը պահպանելու հիմնական միջոցներից մեկը պի-
տի հանդիսանային *): Վերջապես, աններելի սխալ եր
այն, վոր բանվորական զվարդիան ու զինված կոմմու-
նիստները, զոնե վորոշ մասով, չեչին մտցվել բանակ՝
այնտեղ քաղաքական աշխատանք տանելու և պրոլե-
տարական ցեմենտ հանդիսանալու համար:

Այնքալով շրջանի գյուղերում կուսակցությունն
աշխատանք տանում եր: Խոշոր ակտիվություն եչին
հանդես բերել Քաֆթաուլի կազմակերպությունները,
ազիտատորներ եչին ուղարկվել շրջանները, նաև Ադ-
բաբայի թյուրքաբնակ շրջանը: Բայց այստեղ ևս կար
մի խոշոր բաց, վորը կարևոր նշանակություն ուներ,
դա այն եր, վոր ռազմ-հեղկոմը չեր տվել դեռ իր քա-
ղաքական դեկլարացիան գյուղացիներին, չեր ասել
պաշտոնապես, թե ինչ ե տալիս նա Հայաստանի
գյուղին:

*) Բանվորական խորհուրդներ կազմակերպելու անհրաժեշ-
տությունը դեռ այնքան սուր չեր զգացվում, քանի վոր արհմի-
ությունները փոխարինում եչին իրենցով այդ խորհուրդները:

Սակայն վորքան ել խոշոր նշանակութիւն ունենար քաղաքական, ազիտացիոն-դաստիարակչական աշխատանքը, նա չեր հիմնականն այդ որերին: Իհարկէ նա պետք է շարունակվեր ավելի ու ավելի ուժեղ թափով, բայց ծանրութիւն կենտրոնը զինվորական գործողութիւններէ հաջող կազմակերպման մեջ եր: Առաջին որից իսկ զինվորական դրութիւնը բարդացավ: Ղարսն ու Սարիղամիշն ապստամբեցին, բայց կապը նրանց հետ թուլլ եր: Ղարաքիլիսայում ձերբակալված եյին բոլոր կոմմունիստները, և ապստամբութիւնը չեր հաջողվել: Անհրաժեշտ եր արագորեն շարժել զրահապատի մի մասի հետ թեկուզ մի փոքրիկ զորամաս դեպի Ղարաքիլիսա, ապահովել յերկաթգիծը և տոնները, բարձրացնել ապստամբութիւն Ղարաքիլիսայում և կապվել Դիլիջանի հետ: Մեկ, ամենաշատը չերկու որվա ընթացքում այդ կարելի չեր իրագործել: Սակայն այդ չարվեց, իսկ չերկու որ հետո ճանապարհն արդեն փակվել եր:

Յեթե Սարիղամիշում ապստամբութիւնը հաջող եր, Ղարսում, Հայաստանի ամենամեղչանական քաղաքներէց մեկում, դրութիւնը շատ լուրջ եր: Բանակը՝ ապստամբելուց հետո, սկսել եր սպաների հետ միասին տատանվել: Հարկավոր եր Ուլեքալուի վոչ այնքան ռազմական, վորքան բարոյական ոգնութիւնը՝ Ղարսում բեկումն առաջ բերելու համար: Ղարսը պահանջում եր ուղարկել զրահագնացքը: Ռազմ-հեղկոմը համաձայնեց այդ պահանջին, սակայն չկատարեց այն: Այնինչ զրահագնացքի մի պլատֆորման և Սարիղամիշի մի բատալիոնը կարող եյին Ղարսի անկման առաջն առնել: Կարելի չեր, յեթե դա անհրաժեշտ լի-

ներ, նույնիսկ ամբողջութեամբ փոխադրել Մարիդան միջի կայազորը Ղարս, թեկուզ տաճկահայն սահմանագծի մերկացման գնով. դեպքերը ցույց տվին, վոր տաճիկ բանակը մտադրութիւն և հնարաւորութիւն չունենէր խառնվելու Հայաստանի ներքին գործերին:

Ամսի 12-ին Ղարսն ընկաւ: Իսկ ռազմ-հեղկոմը դեռ վոչ մի քայլ չէր արել ապստամբութիւնը ծավալելու համար: Զրահապատի մի մասը հետախուզութեան եր դուրս չեկել Յերևանի կողմը և թեթև ընդհարում ունեցել Սեպուհի հետ: Մա յեր միակ ռազմական գործողութիւնը: Մուսալեւյանը դեռ շարունակում եր բանակցել դաշնակ գեներալների հետ, խորհուրդ տալով նրանց անցնել հեղափոխութեան կողմը: Իսկ բանակը քաղաքի տակ պաշտպանողական զիրքեր բռնած, թրջվում եր հորդ անձրևի տակ, հուսալքվում և կասկածներով ու դժգոհութեամբ լիցվում:

Որբստորե թուլանում ելին հեղափոխութեան ուժերը, իսկ ռեակցիան ամրապնդվում եր, հակահարձակման անցնում:

Ռազմ-հեղկոմի քաղաքականութիւնը վոչ մի կապ անգամ չունէր այն «ապստամբութեան արվեստի» հետ, վորի մասին խոսում եր Մարքսը: 1917 թ. հոկտեմբերի 8-ին Լենինն իր «Կողմնակի մարդու խորհուրդները» նամակում բերում եր Մարքսի հետևյալ մտքերը՝ այդ արվեստի հիմնական կանոնների մասին. —

«1. Յերբեք չխաղաղ ապստամբութեան հետ և՛ ըսկսելով այն՝ հաստատ գիտենալ, վոր պե՞տ է զճալ միջեկ վերջ:

2. Անհրաժեշտ է հավաքել վճռական մոմենտին և վճռական նշանակութիւն ունեցող տեղում ուժերի

խոսուր գերակառութիւն, այլապէս թշնամին՝ ունենալով ավելի լավ պատրաստութիւնն ու կազմակերպութիւն՝ կվոչնչացնի ապստամբներին:

3. Քանի վոր ապստամբութիւնն սկսված է, պետք է զործել ամենամեծ վեճակացուցամբ և անպայման անցնել հարձակման: «Պաշտպանողական դիրքը զինված ապստամբութեան մահն է»:

4. Պետք է աշխատել հանկարծակիի բերել թըշնամուն, ընտրել այնպիսի մոմենտ, չեբբ նրա զորքերը ցրված են:

5. Պետք է ձգտել ամեն որ թեկուզ փոքրիկ հաջողութիւնների (կարելի չե ասել՝ ամեն ժամ, չեթե հարցը մի քաղաքի մասին է)՝ ամեն կերպ պահպանելով Քարոյակաց գերակառութիւնը:

«Համարձակութիւն, համարձակութիւն և մի անգամ ևս համարձակութիւն», Դանտոնի այս խոսքերը Մարքսն ու Լենինն իբրև նշանաբան ելին դնում զինված ապստամբութեան համար: Իսկ մայիսմեկյան ապստամբութեան ժամանակ հեղկոմի նշանաբանն եր՝ անվճռականութիւն, անվճռականութիւն ու անվճռականութիւն:

Ինչպէս արդեն ասված է, մայիսյան ցույցից անմիջապէս հետո կայծակնահար յեղած Դաշնակցութիւնը սկսում է հապճեպ կերպով հավաքել իր ուժերը: Պարլամենտը ցրվում է, ամբողջ իշխանութիւնը հանձնվում է դաշնակցական բլուրոյին, վորն ահազանգ է տալիս. «Հայրենիքը վտանգի մեջ է», հայտարարում է դաշնակցական կուսակցութեան անդամների զորահավաք՝ սպառնալով զորահավաքից խուսափողներին տերրորի չենթարկել:

Միաժամանակ շարժման մեջ է դրվում ստի ու լուտանքի փորձված ապպարատը: Ապստամբության զինվորների վրա թափվում է զրպարտությունների ու ցեխի մի հեղեղ, Խորհրդային Ռուսաստանն ու Ա. դըբրեշանը պատկերացվում են իբրև հայակերճիվադներ. նորից պահեստից հանվում է թյուրքական վրտանգի խրովիլակը, Ադրբեջանի վերջնագիրը Չանգեզուրի ու Ղարաբաղի մասին ներկայացվում է իբրև «Կարմիր մորթի հագած մուսավաթիստների» «հայաջինջ» քաղաքականության արտահայտություն:

Մենք գտնում ենք միանգամայն անհիմն ընկ. Աշոտ Հովհաննիսյանի «Գժգոհությունը» ընկ. Որջոնիկիձեյի և Խ. Ադրբեջանի կառավարության վերջնագրից: Դաշնակցական կառավարությունը չեթե Խ. Ա. դըբրեշանի ինքնապաշտպանության տեսակետից այդ վերջնագիրն անհրաժեշտ էր, իսկ դա չի ժխտում նույնիսկ Ա. Հ.-ը, ապա գժգոհել նրանից, վոր այդ վերջնագիրը դաշնակների ձեռքին իբրև զենք հանդիսացավ, կնշանակի հայտնաբերել տարորինակ միամբտություն: Կարծես, չեթե չլինեիր այդ վերջնագիրը, չեթե նույնիսկ Խորհրդային Ռուսաստանը մեզը ու կաթով խոսեր դաշնակ կառավարության հետ, վերջինըս չեր հորինի նորանոր առասպելներ ու պոչավոր ստեր՝ նույն Ռուսաստանը վարկարեկելու և իր յերկրում բռնկված շարժումը ճնշելու համար: Կարծես թե բուրժուազիան անփորձ է այդպիսի գործերում. յերբ նրան հարկավոր է, նա կարող է ստեղծել այնպիսի ստեր, վորոնց առաջ կնսեմանան ամենախիստ վերջնագրերը: Բավական է հիշել փետրվարին հենց դաշնակների կողմից հորինված «կացինների» հեքիաթը,

կամ ուսւ բուրժուազիայի վայնասունը «կանանց ազ-
գայնացման», «գողերի ու ջհուգների թագավորութեան»
մասին և այլն, եւ չխոսենք այսոր ամբողջ աշխարհում
խոշոր արտադրական հիմունքներով դրված այն ձեռ-
նարկումների մասին, վորոնք բացառապէս հակախոր-
հրդային կեղծ փաստաթղթեր են արտադրում կապի-
տալիստական պետութիւնների պատվերներով...

Զարմանալի միամտութիւն...

Դաշնակ կառավարութիւնը կամենում եր անա-
բեկել քաղքենուն ու գլուղի կուլակին, վախեցնել թյուր-
քական վտանգի ճիւղով միջակ գլուղացուն, ինչ
միջոցներով եւ լինի: Սրա հետ միասին նա սպառնում
եր յերկրի աշխատավորութեանը սովի ու բովականով:
Ահա թե ինչ եր գրում նա ապստամբութեան վեր-
ջին որը. —

«Կառավարութիւնն արդեն ստացել է նախա-
զգուշացում գնդ. Հասկելից և վրաց կառավարութիւն-
նից, վոր չեթե Հայաստանում բայլընկիւյան շարժում-
ները չդադարեն, Հայաստանի համար Բաթում հասած
680,000 փութ ալլուրը և ուրիշ մթերքներ չեն ու-
ղարկվի... Ամերիկյան կոմիտեն սկսել է կրճատել իր
վորբանոցները և տեղ-տեղ արդեն արձակել է հարյու-
րավոր վորբեր...»:

Ուրեմն, խոնարհվիր նորից, բանվոր, գինվոր ու
գլուղացի, թե չե սովի վոսկրոտ մագիլներն ու մաու-
զերի կոթը կհնազանդեցնեն քեզ: Հանուն ինչի:
Հանուն...

«Հայաստանի կառավարութիւնը, ինչպես միշտ,
այսոր եւ նույն հետևողականութեամբ կշարունակե
պաշտպանել միացալ և անկախ Հայաստանի իրակա-

նացման գործն ու դեմոկրատիկ կարգերի ամրապընդումը... Յեւ պիտի անխնա հողոտվեն բայլընդինները, «այդ մարդիկ», վորոնք...

«Միքանի վաճառված սվինների վաճառված կամքը ցանկացան թելադրել մեր չերկրին և ընդմիշտ խորտակել դարերի ու սերունդների պայքարի գնով փրկված Հայաստանի անկախ պետականութեան սքանչելի նավակը...»*):

Նեխված դիակներով լեցված ու մահաբեր միջատներով վխտացող դաշնակցական մութ ու խոնավ բանտը «սքանչելի նավակ» պիտի չերևակայելին յերկրի աշխատավորները: Իսկ վճիռն էր Խորհրդային Ռուսաստանի այն պատկերը, վորը հրամցվում էր դաշնակների կողմից:

«Բոլշևիկների հյուժախտով տառապող Ռուսաստանը ճգնաժամային որեր է ապրում... ավերված հայրենիք, նողկալի չքավորութուն, բարքերի ալլասերում, կախաղանների անվերջ շարքեր, արլան հեղեղներ... յերբեք ու վոչ մի քաղաքակիրթ աշխարհում Սովդեպիտայի բռունցքի ու սվինի պաշտամունքն ավելի վայրագ ձևեր չընդունեց...»:

Այս յուրորինակ ագիտացիայով հանդերձ՝ Դաշնակցութունն ու շաղրութունն ու յեռանդը դարձրել էր ապստամբութունը զինված ուժով ճնշելու վրա: Մաուգերիստներից ու կամավորներից կազմված մի զորամաս, վորին միացվել էին նաև կանոնավոր բանակի միքանի մասեր, Սեպուհի գլխավորութեամբ, Ալեքպոլում դեռ խորհրդային իշխանութունն չհաս-

*) «Հառաջ», 14 մայիսի, 1920 թ.:

տատված, ճանապարհ եր ընկել Յերևանից հեղափոխական շարժումը խորտակելու: Սակայն այդ եքսպեդիցիայի մի խոշոր մասը միանգամայն անհուսալի չեր դաշնակների համար: Առաջին իսկ ընդհարման բողոքներն կանոնավոր բանակի ղինվորները կանցնելին կոմսոնիստների կողմը կամ կցրվելին. դասալքությունը ճանապարհին ահռելի չափերի յեր հասնում: Մնում էին Սեպուհի խումբը և կամավորները, թվով ընդամենը միքանի հարյուր հոգի, սակայն սրանք ևս անկարող կլինեյին ղիմադրել կանոնավոր զորքին:

Դանդաղ առաջ շարժվելով Սեպուհի եքսպեդիցիան մայիսի 13-ին արդեն Աղինի շրջանումն էր:

* * *

Ամեն մի կորցրած ուր և նույնիսկ ամեն մի կորցրած ժամ ծանր հարվածներ եր բերում հեղափոխության համար: 12-ին ընկավ Ղարսը, նույն ուրը յերկաթուղում աշխատող դաշնակների մի խումբ, Ջաջուռի կուլակներն հետ, քանդել ելին Ղարաքիլիսայի յերկաթգիծն ու փակել տոննելը. գերեզմանատան և կազաչի պոստի ռայոնում դաշնակցական խմբերը կազմակերպվում ելին և պատրաստվում: Մայիսի 13 ին ցերեկով մատուցերիստները ծանր վիրավորեցին կայազորի պետ դեներալ Պաչատրյանին, վորը հետևյալ ուրն իսկ մեռավ:

Իսկ ռազմ-հեղափոխական կոմիտեն դեռ ճգնում էր խաղաղ կերպով ավարտել հեղաշրջումը: Բանվորների կողմից ձերբակալություններ կատարելու փորձերը հանդիմանվում ելին: Ապստամբության ընթացքում մի դաշնակ եր միայն բանտարկվել, և նրան ել

ազատ էյին արձակել, ներողութիւն խնդրելով: Ամսի 13-ին զրահագնացք եր յեկել հայտնի խմբապետ Սըմբատը՝ առաջարկելով իր միջնորդութիւնը: Մի պատվիրակութիւն՝ բաղկացած դաշնակներից, մենշէկէններից ու եսերներից ուղարկվել եր Սեպուհի հետ բանակցելու: Այդ քայլը ռեակցիան դիտում էր, բնականորեն, վորպես ազգ. հեղիոմի թուլութիւն ու հեղափոխական ուժերի քայքայման նշան: Սեպուհը կտրականապես հրաժարվելով բանակցութիւններից՝ առաջարկում է անձնատուր լինել:

Այսպիսի դրութիւն եր ահա, յերբ 13-ի յերեկոյան հեղիոմը հրավիրեց կուսկազմակերպութիւն ղեկավար ընկերների խորհրդակցութիւնը, վորտեղ ներկա էյին 26 հոգի: Յերկու տրամագծորեն հակադիր տեսակետներ արծարծվեցին այդտեղ: Ընկերների մի մասը, գլխավորապես այն ընկերները, վորոնք սկզբից բացասական դիրք էյին բռնել դեպի ապստամբութիւնը և անցյալում շարունակ պաշտպանել էյին Արմենկոմի վարքագիծը, առաջարկում էյին անմիջապես լուծարքի չենթարկել ապստամբութիւնը և քայլեր անել՝ սեղծելու կոալիցիոն կառավարութիւն մեհեհեհեհեհի յեվ զառեհեհեհի հետ... Մյուս տեսակետը յերկաթուղային ընկերներինն եր, վորոնք, սուր կերպով քննադատելով հեղիոմի անզործունելութիւնը և տարտամ քաղաքականութիւնը՝ պահանջում էյին անմիջապես ցրել կարմիր-զվարդիականներին բանակի մեջ՝ նրա մարտական վոգին բարձրացնելու նպակով և լուսարացին ընդունել կռիվը Սեպուհի հետ: Յերկար ու տաք վիճաբանութիւններից հետո ընդունվեց յերկաթուղայինների առաջարկը և հանձնվեց

հեղկոմին ի գործադրությունս: Բնորոշ ե, վոր հեղկոմի ներկայացուցիչ Ավիսն այդ խորհրդակցության ընթացքում վոչ մի խոսք չասաց:

Ռազմ-հեղկոմը շտաբի (հիշենք Ղորղանյանին) տված պանիկային տեղեկությունների հիման վրա, քննելով ստեղծված կացությունը, ձայների մեծամասնությամբ (դեմ էլին չեղել մի չերկու բանվոր և մի չերկու հոգի յել ձեռնպահ էլին մնացել) վորոշում է նահանջի ճանապարհը բռնել: Մակայն շտաբի ստեղծած խուճապն անհնար էր դարձրել կազմակերպված նահանջը: Զորքը դիրքերից հանվիլ էր և վերադարձվել զորանոցները:

Մնացածը հայտնի չե:

Կարճիկ էլինք արդյոք հաղթել մենք ամսի 13—14-ին: Ո՞ւշ չեր արդյոք: Մեզ թվում է, վոր ուշ չեր: Ճիշտ է, անասելի դժվարություններ էլին կուտակվել մեր առաջ, շնորհիվ կորստաբեր հապաղումների, բայց և այնպես թե բարույական, թե ռազմական գերակշռությունը մեր կողմն էր և յեթե ռազմ-հեղկոմը գոնե այստեղ հայտնաբերեր մի փոքր ավելի վճռականություն, հենվելով բանվորների պողպատե պատրաստակամության վրա, խրախուսելով նրանց միջոցով բանակայիններին, չեզոքացնելով գինվորների դժգոհություն առաջ բերող ռեակցիոն սպաններից թեկուզ մի քանիսին, զրահագնաքքի ոգնությամբ մենք կարող էլինք հեշտությամբ ջախջախել Մեպուհի խումբը, վորը կքայքայվեր ու բարոյապես կպարտվեր առաջին իսկ խոշոր ընդհարումից: Իսկ հետո: Հետո քաղաք սցիական կռիվ, ավելի համառ ու ավելի չերկարատև, քան յեթե ռազմ-հեղկոմը սկզբից ևեթ դիմեր վճռական

գործողութիւնների, բայց և այնպէս հաղթանակը հե-
ռու չներ լինի: Ուրիշ ռեալ ուժ, բացի Սեպուհի խըմ-
բից, դաշնակցական կառավարութիւնը չուներ հեղա-
փոխութեանը հակադրելու համար: Յեղ նույն Սե-
պուհն է, վոր մեկը մյուսի յետեից ճնշում է դա-
նազան գավառներում բռնկված ապստամբութիւն-
ները:

Ալեքսոյի անկումը շարժման ճգնաժամային մո-
մենտն էր, վորից հետո ապստամբական շարժումները
Հայաստանի զանազան մասերում այլևս շանսեր չու-
նեյին հաղթելու, վորովհետև շրջաններից և վոչ մեկը
չունէր այն նշանակութիւնը և չէր կարող մի այն-
պիսի կոնտակտ ուժ հանել հակահեղափոխութեան
դեմ, ինչպէս Ալեքսոյը: Վորքան էլ լավ ու ճիշտ լի-
ներ ղեկավարութիւնը Սարիղամիշում, Նոր-Բայազե-
տում և Դիլիջանում, առանց այն բնական կենտրոնի,
վորպիսին հանդիսանում էր Ալեքսոյն ապստամբու-
թեան համար՝ թե իր աշխարհագրական, թե քաղա-
քական դիրքով, նրանք չեյին կարողանա այլևս հաղ-
թել ու ապահովել խորհրդային իշխանութեան անմի-
ջական հաստատումը Հայաստանում:

Ընկերներից վոմանք կարծում են, վոր յետե
ապստամբութիւնն սկսվեր Դիլիջանից, նա ահապա-
ճաճ կհաղթեր: Ավելորդ է ասել, վոր ճիշտ ուղղու-
թիւնը, մարշրուտը դեռ չի ապահովում հաղթանակը.
ամենագլխավորը ճիշտ տակտիկան է: Բացի այդ մենք
գտնում ենք, վոր Մայիսի 6 ապստամբութիւնը Դիլի-
ջանից սկսելը կլինէր և քաղաքական, և ռազմական
սխալ: Նա պետք է սկսվեր Ալեքսոյից, վորովհետև
1) այսպիսով հնարավոր էր ստեղծված հեղափոխա-

կան տրամադրութիւնն ոգտագործելով՝ խուսափել ձգձգումներէից և արագորեն հարձակվել Յերևանի վրա, 2) կտրվում եր դաշնակիներէ կապը Վրաստանի հետ, 3) նրանք զրկվում ելին յերկաթգծից, 4) Ալեքսանդր ասպետովում եր Ղարսն ու Սարիղամիշը և հնարավոր դարձնում դաշնակներին ողակել, 5) Դիլիջանից Յերևանի վրա հարձակվելու դեպքում Ալեքսանդր ասպետովում եր թիկունքը, 6) ուժեղ ու ակտիվ կուլակութիւն ունեցող Յերևանի ու Եջմիածնի վրա հնարավոր եր դառնում շարժվել միանգամից յերկու ուղղութիւնով, 7) Ալեքսանդրում կենտրոնացած ելին խոշոր զինվորական ուժեր, վորոնք վճռական նշանակութիւն կունենային, 8) Ալեքսանդրի քաղաքական նշանակութիւնը դաշնակցական Հայաստանում շատ ավելի մեծ եր, քան Դիլիջանինը և այլն և այլն:

Գուցե առարկեն, թե նոյեմբերին մեզ հաջողվեց Դիլիջանի վրայով անցնել ու խորհրդացնացնել Հայաստանը: Ծիշտ ե, բայց նոյեմբերին չկային արդեն վոչ Ալեքսանդր, վոչ հլ Ղարսն ու Սարիղամիշը: Բացի այդ, նոյեմբերին դասակարգւիւն հարաբերութիւնները յերկրի ներսում այլ ելին: Յեթե մայիսին միջակ գլուղացիութիւնն իր խոշոր մասով լոկ համակրում եր մեզ, իսկ կուլակութիւնն ակտիվ պայքարում եր մեր դեմ, նոյեմբերին միջակ գլուղացին անձկութիւնով սպասում եր կ'ամուսնիստներին իբրև փրկարարներէ, և ամենուրեք ակտիվ կերպով ոգնում մեզ. իսկ կուլակութիւնը, տաճկական վտանգի սպառնալիքի տակ, չեզոք դիրք եր բռնել: Փետրվարին նա անցավ ակտիվ գործողութիւններէ մեր դեմ, սակայն նոյեմբերին նա չեզոքացվել եր, և մեր առաջխաղացումը չհանդիպեց դիմադրութիւն:

Մայիսի վերջերին Հայաստանը «խաղաղվեց»։ Տասնյակ ու հարյուրավոր բանվորներ, գյուղացիներ գնդակահարվեցին, մորթումեցին Սարիղամիշի, Նոր-Բայազետի, Ղաղախի, Ալեքսոլի, Ղարսի ձորերում ու լեռներում։ Շարժման այն ղեկավարները, վորոնք ընկել էին դաշնակ հրոսակների ձեռքը, սպանվեցին։ Խմբապետական ռեժիմն անողոք եր հանդեպ նրանց, վորոնք հանդգնություն էին ունեցել կանչելու Հայաստանի բանվորությունն ու աշխատավոր գյուղացիությունն ազգամիջյան կոտորածների կոշմարից դեպի միջազգային համերաշխությունը, զաղութային խայտառակ կախումից, կուլակի ու տղրուկի ճանկերից դեպի ազատությունը։ Բուրժուազիան լուծում եր իր դասակարգային վրեժը։

Գայիս ե Ջիչերինի նոտան, վորը մեղադրում ե դաշնակ կառավարությանը կոմմունիստական ապստամբությունը ճնշելու և կոմմունիստներին գնդակահարելու մեջ։ Խորհրդային Ռուսաստանը հայտնում ե, վոր անհնար ե զբացիական հարաբերություններ ստեղծել մի իշխանության հետ, վորն այդպիսի վայրագությամբ ե վերաբերվում բանվոր դասակարգի ներկայացուցիչների հետ։ Դաշնակ կառավարությունն իր պատասխանի մեջ՝ Ռհանջանյանի բերանով հետևյալ ձևով ե ընութագրում մայիսյան ապստամբությունը. —

«...Շարժումը չերբեք կոմմունիստական բնույթ չի կրել, այլ ղեկավարվել ե մի խումբ հակահեղափոխական պաշտոնյաների և սպաների, նախկին կամա-

վորականների, գող ծառայողների և անխիղճ թալանչիների կողմից, վորոնք ձգտում ելին անխիղճանության ալիքների մեջ գտնել ապրուստի միջոց:

«Շարժման մեջ մասնակցում ելին անհատ կոմունիստներ, վորոնք անձանոթ ելին իրերի դրութլանը և շարժման բնավորութլանը, վորի մեջ նրանք վերջում խոստովանեցին...»:

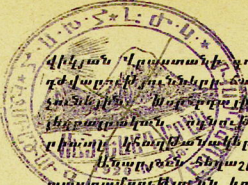
Ամեն ինչ սահման կարող ե ունենալ, բացի բուրժուակալի լկտիութլունից...

* * *

Մայիսյան ապստամբութլունը Հայաստանի բանվորութլան և աշխատավոր գյուղացիութլան անդրանիկ սահմական մկրտութլունն եր քաղաքացիական կռվի բովում: Նա բռնկվեց տարերալնորեն, վորովհետե մեր կուսակցութլան ղեկավարութլունը հանձնիս Արմենկոմի չե կարողացել (և նույնիսկ չեր կամեցել) նախապատրաստել մասսաները զինված ապրտամբութլան համար: Անշուշտ սա իր կնիքը դրոշմեց ապստամբութլան ընթացքի վրա:

Սակայն, այնուամենայնիվ, մայիսյան ապստամբութլունը կարող եր հաղթանակել, յեթե նրա ղեկավարութլունն անհրաժեշտ վճռականութլուն ունենար և պողպատե ձեռքով առաջ տաներ այն: Ապստամբութլան ճանապարհին կուտակված զվարութլուններն անհաղթելի չեյին նույնիսկ մայիսի 13-ին:

Կոմունիստական կուսակցութլունը վոչ միայն կարող եր վերցնել իր ձեռքն իշխանութլունն ամբողջ Հայաստանում, այլև սահպանել այդ իշխանութլունը: Վոչ արտաքին անբարենպաստ պայմանները (մենչե-

վիկյան Վրաստանի գոյութունը), Վոչ ել պարենային
գծվարդի յունկերը ճակատագրական նշանակութուն
չունենին: Այսպիսով Ռուսաստանի և Ադրբեջանի
չեղարանական ողնությամբ Հայաստանի պրոլետար-
րիտայի կհաղթանակեր:

Անարյուն հեղաշրջման հուշերը բերին հասցրին
ապստամբությունն իր արյունոտ չելքին: Արյան խը-
նաչոյությունը մայիսին ծանր ու թանգ նստեց հե-
տագայում Հայաստանի աշխատավորության համար:
Մեր հաղթանակը մայիսին, թեկուզ հարչուրավոր ու
հազարավոր զոհերի գնով, կազատեր չերկիրը ռեակ-
ցիայի ու պատերազմի արհավիրքներից, կիբրկեր կո-
րըստից հարչուր հազարավոր մարդկանց:

* *

Մայիսի ապստամբությունը պարավեց, բայց
պարտվելով խակ հարթից հեղափոխության ճանապար-
հը, մասսաներն իրենց սեփական փորձով սովորեցին,
թե ինչպես պետք և կովել խորհրդային իշխանու-
թյան համար, մեր կուսակցությունը կարողացավ հա-
նել անհրաժեշտ չկորակացությունները մայիսի դա-
սերից:

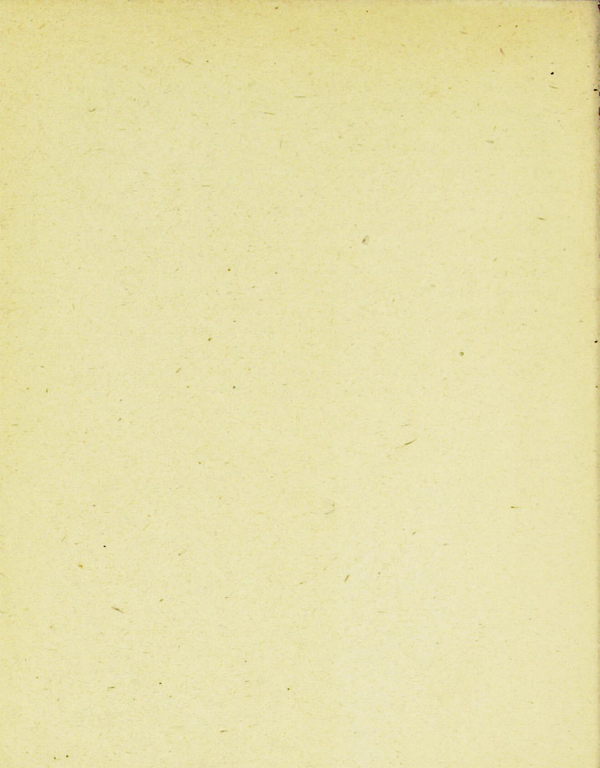
Կոմմունիստները չերեք չեն ծածկել իրենց սայ-
թաքոմները, մենք գիտենք քննադատիլ մեր սխալ-
ները, ստուգելով ու ճշտելով մեր վողջ վարքագիծն
ամեն ժամ ու ամեն որ: Մենք քննադատում ենք ու
դատապարտում մեր ընկերների մայիսին կատարած
սխալները, նաև աչն ընկերների, վորոնք ընկան խըմ-
բապետական խավարադեմ ռեակցիայի ձեռքից, ըն-
կան վորպես բայլլեիկներ, վորպես հեղափոխության

արի ու անձնվեր մարտիկներ: Չնայած իրենց սխալ-
ներին, նրանք մնացին մինչև վերջը մեր դասակար-
գի հարազատ զավակներ, նրանք շարժվում էին հե-
ղափոխական պայքարի առաջին շարքերում և իրենց
վրա կրեցին հակահեղափոխութեան առաջին հարված-
ները: Յե՛վ մեր կուսակցութիւնը թույլ չի տա, վոր
վորեւ մեկը փորձի անարգել ու սեւացնել մալխի
պանծալի մարտիկների հիշատակը: Նա թույլ չի տա,
վոր վորեւ մեկը, դաշնակներին ձայնակցելով, փորձի
պախարակել մայիսյան ապստամբութիւնը, այն հո-
լակապ ու հսկա շարժումը, վորը հիմքից ցնցեց դաշ-
նակ պետականութեան շենքը:

Գնահատելով ապստամբութեան անմիջական ղե-
կավարութեան սխալները՝ չմոռանանք վոր՝

Ավելի հեշտ ե գրել ապստամբութեան մասին,
քան ղեկավարել ապստամբութիւնը:

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0045751

[254.]

A $\frac{I}{8677}$

Т. МАНДАЛЯН

Майское восстание

ԳԻՆԸ 20 Կ.